

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ
İNİZBATÇILIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məmmədli Rəqib Məmmədli

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ
İNZİBATÇILIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə menecmenti

Qrup: 646

Magistrant:

Məmmədli Rəqib Məmmədəli
oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d, dos. Mütəllimova Vəfa
Allahverən qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Məmmədli Raqib Məmmədəli oğlu and içirəm ki, “Postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

POSTPANDEMIYA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ İNZİBATÇILIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Pandemiya ölkələrin dövlət maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Bir çox iqtisadi sahələrin fəaliyyətini dayandırması vergi daxilolmalarının kəskin azalması ilə nəticələnmişdir. Hökumətlərin səhiyyə böhranına cavab vermək üçün apardığı mübarizə nəticəsində səhiyyə sektoru üçün maliyyənin axının artırılması və pandemiyanın iqtisadi fəsadlarına qarşı mübarizə tədbirləri dövlət xərclərinin kəskin artımına səbəb olmuşdur. Hal hazırda pandemiyanın fəsadlarının aradan qaldırılmasında böyük rol oynayan dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilməsi ən aktual mövzulardan biridir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi yolları barəsində nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, analiz-sintez, ümumiləşdirmə kimi metodlardan istifadə olunmuş, üç fəsildə toplanmış nəzəri və iqtisadi məlumatlar əsasında nəticə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını elektron kitablar, müxtəlif dillərdə olan elmi məqalələr, elmi ədəbiyyatlar və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətlərinə postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi üçün təcrübənin yetərsizliyi və tam effektiv variantların olmaması aiddir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmış, texnologiyanın dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsindəki rolu izah olunmuşdur.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində irəli sürülmüş təkliflər postpandemiya dövründə zəif maliyyə inzibətçiliyinə malik ölkələrdə bu sahənin inkişafı məqsədilə istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: *postpandemiya, dövlət, maliyyə inzibətçiliği, texnologiya*

IMPROVEMENT OF PUBLIC FINANCE ADMINISTRATION IN THE POSTPANDEMIC PERIOD

SUMMARY

The actuality of the subject: The pandemic has significantly affected the public finances of countries. Increased funding for the health sector and measures to combat the economic consequences of the COVID-19 have led to a sharp increase in public spending. Currently, one of the most pressing challenges is the study of ways to improve public financial administration, which plays a critical role in overcoming the pandemic's impacts.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to develop theoretically and practically substantiated proposals on ways to improve public financial administration in the post-pandemic period.

Used research methods: During the study, methods such as comparative analysis, analysis-synthesis, generalization were used, and the conclusion was made on the basis of theoretical and economic data collected in three chapters.

The information base of the research: The information base of the dissertation consists of electronic books, scientific articles in different languages, scientific literature and Internet resources.

Restrictions of research: Restrictions of the dissertation include the lack of experience and the lack of fully effective options for improving public financial administration in the post-pandemic period.

The novelty and practical results of investigation: Ways to improve public financial administration in the post-pandemic period were studied, the role of technology in improving public financial administration was explained.

Scientific-practical significance of results: Proposals to improve public financial administration can be used to develop this area in countries with weak financial administration in the post-pandemic period.

Keywords: *postpandemic, state, financial administration, technology*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ - Amerika Birləşmiş Ştatları

AR - Azərbaycan Respublikası

BMT - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

BVF - Beynəlxalq Valyuta Fondu

ƏƏSMN - Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi

İKT - İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları

ÜDM - Ümumi Daxili Məhsul

ÜST - Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

ÜSY - Ünvanlı sosial yardım

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	1
I FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ İNZİBATÇILIĞININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	4
1.1. Dövlət maliyyə inzibatçılığı anlayışı və mahiyyəti	4
1.2. Dünya təcrübəsində dövlət maliyyəsinin idarə olunması təcrübəsinin müqayisəli təhlili	13
1.3. Böhran və postböhran şəraitində maliyyə inzibatçılığının qarşısında duran vəzifələr və bu vəzifələrin reallaşdırılması təcrübəsi.....	22
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA POSTPANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ İNZİBATÇILIĞININ DAVRANIŞI VƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ NƏTİCƏLƏR	25
2.1. Covid-19 pandemiyasının Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafına və dövlət maliyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi	25
2.2. Pandemiyanın təsirlərinin aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilmiş tədbirlərin nəticələri və dövlət maliyyə inzibatçılığının bu sahədə rolunun qiymətləndirilməsi.....	36
III FƏSİL. POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ İNZİBATÇILIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	45
3.1. Postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları.....	45
3.2. Texnologiyanın dövlət maliyyə inzibatçılığının təkmilləşdirilməsində tətbiqi	56
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	63
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	65
Cədvəllərin siyahısı	69
Qrafiklərin siyahısı.....	69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: COVID-19 pandemiyası müasir tarixdə baş verən ən dağıdıcı qlobal sağlamlıq və iqtisadi böhranlarından biridir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamaları pandemiyanın 2020-ci ildə qlobal ÜDM-un dəyərini 3,2% azaltdığını göstərir. Böhran sosial-iqtisadi fəaliyyətin faktiki olaraq bütün sahələrinə, o cümlədən hökumətlərin resursları səfərbər etmək, təhlükəsizliyi, sabitliyi və iqtisadiyyatın inkişafını təşviq etmək məqsədləri ilə əlaqəli olan dövlət maliyyəsinə təsir göstərmişdir.

Pandemiya ölkələrin dövlət maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Bir çox iqtisadi sahələrin fəaliyyətini dayandırması vergi daxilolmalarının kəskin azalmasına səbəb oldu. Hökumətlərin səhiyyə böhranına cavab vermək üçün apardığı mübarizə nəticəsində səhiyyə sektoru üçün maliyyənin axının artırılması, sosial və biznes sahələrinə yardım, virusun yayılmasının azaldılması və onunla mübarizə tədbirləri və digər əlaqəli ehtiyaclar da daxil olmaqla dövlət xərclərinin kəskin artımına səbəb olmuşdur.

Hal hazırda pandemiyanın fəsadlarının aradan qaldırılmasında böyük rolunu oynayan dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilməsi ən aktual mövzulardan biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi yolları hər bir ölkənin maliyyə vəziyyəti və iqtisadiyyatından asılı olaraq fərqli olsa da bu mövzuda Guseva D.E., Lee, R.D., Pashentsev D.A., Horner R.S., Arnold J.B., Johansson A.O., Winskill P.M. kimi alimlər araşdırmalar aparmış, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi təşkilatlar öz təkliflərini vermişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi yolları

barəsində nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr icra edilmişdir:

- Dövlət maliyyə inzibatçılığı anlayışı və mahiyyətinin izah olunması
- Dünya təcrübəsində dövlət maliyyəsinin idarə olunması təcrübəsinin müqayisəli təhlili
- Azərbaycan Respublikasında postpandemiya şəraitində maliyyə inzibatçılığının davranışı və əldə edilmiş nəticələrin təhlili
- Postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın predmeti dövlət maliyyə inzibatçılığının mahiyyəti, funksiyaları və onun böhran dövründə üzləşdiyi çətinliklərdən ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı kimi postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibatçılığının inkişaf və təkmilləşdirilmə yolları araşdırılmışdır.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin mövzusu üç fəsilə bölünmüş və yazılması zamanı bir neçə tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur:

Birinci fəsildə nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə olunmaqla dövlət maliyyə inzibatçılığı anlayışı izah olunmuş, müxtəlif ölkələrdə dövlət maliyyəsinin idarə olunması təcrübəsinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Daha sonra təhlil metodu vasitəsi ilə Azərbaycanda postpandemiya şəraitində maliyyə inzibatçılığının davranışı haqqında məlumatlar təhlil edilərək sistemləşdirilmişdir.

Son olaraq postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmış, 3 fəsildə toplanmış nəzəri və iqtisadi məlumatlar əsasında nəticə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını elektron kitablar, müxtəlif dillərdə olan elmi məqalələr, elmi ədəbiyyatlar və

internet resursları təşkil edir. Azərbaycanla bağlı olan hissənin hazırlanması zamanı Maliyyə Nazirliyi, Operativ Qərargah, Hesablama Palatası kimi dövlət qurumlarının hesabatlarından və digər rəsmi məlumatlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətlərinə postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi üçün təcrübənin yetərsizliyi və tam effektiv variantların olmaması aiddir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmış, texnologiyanın dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsindəki rolu izah olunmuşdur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində irəli sürülmüş təkliflər postpandemiya dövründə zəif maliyyə inzibətçiliyinə malik ölkələrdə bu sahənin inkişafı məqsədilə istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ İNZİBATÇILIĞININ NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Dövlət maliyyə inzibatçılığı anlayışı və mahiyyəti

Dövlət maliyyə inzibatçılığı dövlətin gəlirləri və xərclərini idarə etmək, dövlət vəsaitlərini bölüşdürmək, dövlətin xidməti məqsədlərini səmərəli həyata keçirmək üçün suveren dövlətlər tərəfindən istifadə olunan qanunlar, sistemlər və proseslər toplusudur. Dövlət maliyyə inzibatçılığı siyasətləri ölkədən asılı olaraq dəyişir, lakin ümumi olaraq vergi qanunvericiliyi, büdcə idarəçiliyi, borcun idarə edilməsi, subsidiyalar və dövlət müəssisələri ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

Dövlət maliyyə inzibatçılığının səmərəli şəkildə təşkili ölkədə yoxsulluğun azaldılması, iqtisadiyyatın böyüməsi, işsizliyin azaldılması və s. ilə sıx bağlı olduğundan həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Güclü maliyyə inzibatçılığı sistemləri dövlət maliyyə resurslarının istifadəsində dəqiqliyin və səmərəliliyin təmini üçün önəmli rol oynayır. Zəif maliyyə inzibatçılığı sistemi isə vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə itkisi ilə nəticələnə bilər. (Barry H. and Diamond J., 2014)

Dövlət maliyyə inzibatçılığı dövlət gəlirləri, dövlət xərcləri, dövlət borcu və maliyyə idarəetməsi olmaqla 4 hissədən ibarətdir:

Dövlət gəlirləri

Dövlət gəlirləri hökumət tərəfindən müxtəlif mənbələrdən əldə edilən gəlirləri əhatə edir. Hökumət iki yolla gəlir əldə edir: vergi gəlirləri və qeyri-vergi gəlirləri.

Vergi gəlirləri - Vergi gəlirlərinə gəlir və mənfəət vergilərindən, sosial sığorta haqlarından, əmtəə və xidmətlərdən tutulan vergilərdən, əmək haqqı vergilərindən və digər vergilərdən toplanan gəlirlər aiddir.

Vergilərin və rüsumların toplanması ölkələr üçün infrastrukturların qurulması, vətəndaşlar üçün xidmətlərin göstərilməsi və investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün əsas vasitədir.

Vergilər ölkədə inkişafın davamlı olması üçün əsas rol oynayır. Bir çox ölkələr (Vergi gəliri ÜDM-un 15%-dən az olan) hələ də öz inkişaflarını maliyyələşdirmək üçün kifayət qədər gəlir toplamaqda çətinlik çəkirlər.

Vergi sisteminin şəffaf və ədalətli olmasını təmin etmək lazımdır. Vergilərin ödənilməsinin asanlaşdırılması rəqabət qabiliyyətini artırır. Həddindən artıq mürəkkəb vergi sistemləri yüksək səviyyədə vergidən yayınma, daha çox korrupsiya və daha az investisiya ilə nəticələnir. Müasir vergi sistemləri vergi qanunlarına riayət etmək üçün vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən yükü minimuma endirməklə yanaşı, vergi yığımlarını optimallaşdırmağa çalışmalıdır. (Lee R., 2012)

Qeyri-vergi gəlirləri - Vergitutma hökumət üçün əsas gəlir mənbəyi olsa da, dövlətlər vergidən başqa bəzi dövri gəlirlər də əldə edir ki, bu da qeyri-vergi gəlirləri adlanır. Vergi gəlirlərinə nəzərən qeyri-vergi gəlirlərinin mənbələrinin çoxluğuna baxmayaraq mənbələr üzrə gəlirin ümumi miqdarı vergi yığımlarından xeyli azdır. Qeyri-vergi gəlirlərinə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

- İnzibati xidmətlərə görə ödənişlər, icazə və ya lisenziyaların verilməsi: Bura nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyat nişanı icazələri, nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyat rüsumları, sürücülük vəsiqələri, ovçuluq və balıqçılıq vəsiqələri, pasport və ya vizaların verilməsi üçün rüsumlar, bələdiyyə xidmətləri və s. daxildir.
- İnzibati cərimələrin tətbiqindən yaranan ödənişlər: Nümunələr arasında yol hərəkəti qaydalarının pozulmasına görə tətbiq edilən cərimələr, yerli bitki örtüyünün məhvinə və sağlam ağacların kəsilməsinə görə tutulan ödənişlər və s. daxildir.
- Faiz gəlirləri: Bu gəlirlər plansız fəlakətlər zamanı (məsələn, daşqına qarşı mübarizə) və ya 20 il ödəmə müddəti olan planlaşdırılmış sxemlər (investisiyalar, infrastrukturaların qurulması) kimi səbəblərə görə digər dövlətlərə verilmiş kreditlərin faiz gəlirlərindən ibarətdir.

- Kommunal haqları: Bura əhalinin istifadə etdiyi elektrik enerjisi, qaz, su, rabitə xidmətlərinə görə etdiyi ödənişlər daxildir. Dövlət isə qarşılığında həmin xidmətlərin asanlaşdırılması üçün infrastruktur dəstəyi təmin edir.

Dövlət xərcləri

Dövlət xərcləri bir ölkənin hökuməti tərəfindən ölkənin inkişafı və rifahı üçün infrastruktur, müdafiə, təhsil, səhiyyə kimi kollektiv ehtiyaclar üçün edilən xərclərdir.

XVII- XVIII əsrlərdə dövlət xərcləri ölkələr tərəfindən pul israfı hesab edilirdi. Mütəfəkkirlər hesab edirdilər ki, hökumət yalnız müdafiə və asayışı qorumaq üçün vəsait xərcləməlidir.

XIX əsrin sonunda orta dövlət xərcləri Böyük Britaniya, Almaniya və Hollandiya kimi ölkələrdə ÜDM-un təxminən 10 faizini təşkil edirdi. ABŞ-da isə cəmi 7 faiz olmuşdur.

Birinci Dünya Müharibəsi ÜDM-da dövlət xərclərinin payının qlobal artımına səbəb oldu. Müharibədən ən çox əziyyət çəkən ölkələr olan Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya və Fransada həmin dövrdə dövlət xərclərinin payı hətta 25 faizi ötüb.

1937-ci ildə orta dövlət xərclərinin payı 22-23 faiz arasında idi ki, bu da Birinci Dünya Müharibəsindən əvvəlki dövrlə müqayisədə iki dəfə çox olub. Həmin dövrdə hökumətlər daha çox məşğulluq yaratmaq üçün dövlət xərclərini artırdılar.

İkinci Dünya Müharibəsinin başlanğıcından 1960-cı ilə qədər dövlət xərclərinin ÜDM-da orta çəkisi yavaş-yavaş 22 faizdən 28 faizə yüksəldi. Bu artımın böyük hissəsi İkinci Dünya Müharibəsinin səbəb olduğu hərbi xərclərin artımı hesabına olmuşdur.

ÜDM-da orta dövlət xərcləri 1960-1980-ci illər arasında sürətlə 28 faizdən 43 faizə yüksəlmişdir. 1980-ci ildə heç bir sənaye ölkəsində bu pay 30 faizdən aşağı

olmamışdır. Hətta Belçika, İsveç və Hollandiyada dövlət xərcəri ÜDM-da 50 faizdən yuxarı idi. (Schuknecht L. and Tanzi V., 2000)

Dövlət xərclərini aşağıdakı kateqoriyalara bölmək olar:

1. Sosial müdafiə xərcləri – pensiyalar, ailə və uşaqlar üçün subsidiyalar, işsizliyə görə ödənişlər, sosial müdafiə xərcləri və s.

2. Səhiyyə xərcləri - ictimai səhiyyə xidmətləri, səhiyyə müəssisələrinin tibbi məhsullar, tibbi texnikalar və avadanlıqlarla təmini xərcləri, xəstəxana xidmətləri, səhiyyə üzrə tədqiqat və inkişaf xərcləri və s.

3. Ümumi dövlət xidmətləri - icra və qanunverici orqanların fəaliyyətindən, maliyyə işləri, xarici iqtisadi yardım, dövlət borc əməliyyatları və s. ilə bağlı yaranan xərclər.

4. Təhsil - məktəbəqədər, ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətindən yaranan xərclər, müxtəlif sahələr üzrə elmi-tədqiqat xərcləri və s.

5. İqtisadi məsələlər üzrə xərclər - ümumi iqtisadi, kənd təsərrüfatı, yanacaq-energetika, ticarət və əmək məsələləri, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və ovçuluq, mədənçilik, istehsalat, nəqliyyat, rabitə və s. fəaliyyəti nəticəsində yaranan xərclər.

6. İctimai asayiş və təhlükəsizlik xərcləri - polis, yanğından mühafizə xidmətləri, məhkəmələr, həbsxanalar və s. düzgün fəaliyyəti üçün yaranan xərclər.

7. Müdafiə xərcləri - hərbi müdafiə, mülki müdafiə, xarici hərbi yardım və s. üzrə xərclər.

8. İstirahət, mədəniyyət və din xərcləri – İstirahət və idman xidmətləri, mədəniyyət xidmətləri, yayım və nəşr xidmətləri, dini xidmətlərin və s. fəaliyyətinin təmini ilə yaranan xərclər.

9. Ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri - tullantıların idarə edilməsi, çirklənmənin azaldılması, biomüxtəlifliyin və landşaftın mühafizəsi və s. üzrə xərclər.

10. Mənzil və kommunal xidmətləri xərcləri - mənzillərin tikintisi, icma inkişafı, su təchizatı, küçələrin işıqlandırılması və s.xərcləri. (Saverio L., 2020)

İllər ərzində dövlət xərclərinin kəskin dərəcədə artmasına səbəb olan bir neçə amil vardır:

1) Müdafiə sahəsinin gücləndirilməsi və ölkəni müharibəyə hazırlamaq üçün donanma, ordu və hava qüvvələri tərəfindən müdafiə avadanlığının modernləşdirilməsi ilə əlaqədar yaranan müdafiə xərcləri.

2) Əhalinin artması ilə fərqli yaş qruplarından asılı olaraq dövlət tərəfindən asayiş, təhsil, infrastruktur və s. sahələrə daha çox investisiya qoyuluşu tələb olunur.

3) Rifah tədbirləri – Bura daimi olaraq ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsini yüksəltmək üçün edilən xərclər aiddir. (nəqliyyat, infrastruktur, işsizliyin azaldılması və s.)

4) Müharibələr və sosial böhranlar – Cəmiyyət arasında mübahisələr, uzun sürən quraqlıq və ya işsizlik, zəlzələ, qasırğa və s. fəakətlər ölkənin dövlət xərclərinin artmasına səbəb ola bilər. Belə problemlər hökumətləri maliyyə resurslarını yenidən planlaşdırmağa və yenidənqurma işlərinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsait ayırmağa məcbur edir.

5) Xarici yardım – Zəngin sənayeləşmiş ölkələr yoxsul inkişaf etməkdə olan ölkələrə kömək etmək məsuliyyətini qəbul edir və dövlət xərclərinin bir hissəsini mütəmmadi olaraq xarici yardım proqramlarına yönəltməyə məcbur olurlar.

6) İnflyasiya – Bu, mal və xidmətlərin qiymət səviyyəsinin ümumi artımıdır. O, dövlət sektorunun bütün fəaliyyətinin xərclərini artırır və beləliklə, dövlət xərclərinin pul baxımdan artımında mühüm rol oynayır.

Britaniyalı iqtisadçı Findlay Shirras hökumətin xərc siyasətinin düzgün tənzimlənməsi üçün dörd əsas prinsip tərtib etmişdir:

1. Fayda prinsipi – dövlət xərcləri iqtisadi fayda gətirəcək şəkildə həyata keçirilməlidir.

2. İqtisadiyyat prinsipi –İqtisadiyyat xəsislik demək deyil. Dövlət xərcləri məhsuldar və səmərəli şəkildə həyata keçirilməlidir.

3. Səlahiyyət prinsipi – dövlət xərcləri müvafiq orqanların icazəsi olmadan həyata keçirilməməlidir.

4. Profisit prinsipi – dövlət xərcləri ilə gəlirlər arasında kəsin yaranmasının mümkün qədər qarşısı alınmalıdır və hökumət buna əsasən büdcə hazırlamalıdır.

Dövlət borcu

İnsanlar yeni ev almaq üçün gəlirindən daha çox xərcləməli olduğu zaman bankdan kredit götürürlər. Eynilə, dövlətin gəlirləri onun xərclərindən az olduqda, dövlət özəl sektordan və ya xarici mənbələrdən borc götürə bilər. Dövlətin ödəməli olduğu pul məbləğinə dövlət borcu deyilir. Bütün ölkələrin, hətta gəlirləri xərclərini üstələyən ölkələrin belə dövlət borcları var. Dövlətlərin borc almasının iqtisadi şərait, investisiya xərcləri, təbii fəlakətlər zamanı və s. kimi bir sıra müxtəlif səbəbləri ola bilər.

Dövlət borcu aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1) Mənşəyinə görə, daxili və ya xarici dövlət borcları. Daxili borclar istiqraz emissiyası və ölkə daxilində olan digər qurumlardan kredit vasitəsilə əldə edilən maliyyələşmədir. İstiqraz sabit ödəmə müddəti və sabit faiz dərəcəsi ilə borc götürmə alətidir. Dövlət tərəfindən buraxılan istiqrazlar dövlət istiqrazları adlanır. Dövlət istiqrazlarının faiz dərəcələri özəl istiqrazlara nisbətən aşağı olur, çünki dövlətin geri qaytarmama ehtimalı fərdi və ya özəl şirkətlərin geri qaytarmaması ehtimalından aşağıdır. Hökumətin həmçinin milli iqtisadiyyatda likvidliyi idarə etmək üçün dövlət istiqrazlarının buraxılmasında marağı ola bilər.

Dövlət xarici ölkənin hökuməti, korporasiyaları, kommertiya bankları və beynəlxalq təşkilatlardan da borc ala bilər. Bu gün dövlət borcu ən çox dövlətin

xarici mənbələrdən borc alması ilə yaranır. Digər ölkələrə münasibətdə xarici borc adətən Beynəlxalq Valyuta Fondu və ya Dünya Bankı kimi təşkilatlar vasitəsilə verilir.

2) Müqavilə müddəti ilə, qısa, orta və ya uzunmüddətli. Qısamüddətli borclar bir il və ya daha az, ortamüddətli borclar on ilədək, uzunmüddətli borclar isə on ildən çox müddətə verilir.

Əgər dövlətin borcu kifayət qədər böyük olarsa, bu, fiskal dayanıqlığa təhlükə yarada və nəticədə dövlətin iflasına səbəb ola bilər.

Adətən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ÜDM-a nisbətən dövlət borcu yüksək olur. Çünki iqtisadiyyat kiçik olanda iqtisadi inkişaf üçün daxili vəsait kifayət etmir, ölkələr borc götürməyə məcbur olur və borc nisbəti asanlıqla yüksəlir. Buna Braziliya və Argentina kimi Cənubi Amerika ölkələri tipik nümunələrdir. Xarici ölkələrdən borclanma minimuma endirilərsə, dövlət borc nisbəti aşağı düşər, lakin bu iqtisadi inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə ləngidə bilər.

Maliyyə idarəçiliyi

Maliyyə idarəçiliyi dövlət maliyyəsinin inzibati nəzarət və büdcənin hazırlanması ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirən hissəsidir. Bu, ölkələrin maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirildiyi bir idarəetmə sistemidir. Maliyyə idarəçiliyinə büdcəsinin hazırlanması, qəbulu və icrası, büdcə hazırlanarkən nəzərə alınması zəruri olan məsələlərin təhlili və s. aiddir.

Maliyyə idarəçiliyinin əsas predmeti dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsi hökumət və/və ya digər siyasi qurum tərəfindən növbəti maliyyə ili üçün onun gözlənilən vergi və qeyri vergi gəlirlərini və gələn il üçün gözlənilən xərclərini (səhiyyə, təhsil, müdafiə, yollar, dövlət müavinəti) əks edən sənəddir. Əksər dövlət sistemlərində büdcə qanunverici orqana təqdim edilir və çox vaxt qanunverici orqanın təsdiqini tələb edir.

Büdcə vasitəsilə hökumət iqtisadi siyasəti həyata keçirir və nəzərdə tutulan dövlət proqramlarını reallaşdırır. Büdcə təsdiq edildikdən sonra ayrı-ayrı bölmələr üzrə vəsaitlərin istifadəsi hökumətin, nazirliklərin və digər qurumların ixtiyarındadır. Büdcə özlüyündə dövlət proqramları üçün vəsait ayırmır, ona görə də əlavə qanunvericilik tədbirlərinə ehtiyac var.

Maliyyə idarəçiliyi həmçinin dövlət maliyyə siyasətinin sosial-iqtisadi mühitə, hökumətlərarası münasibətlərə, xarici əlaqələrə və s. olan təsirini öyrənir.

Dövlət maliyyə inzibətçiliğinin iqtisadiyyatda rolu

İxracın Təşviqi - Əmtəə və xidmətlərin ixracı hər bir ölkənin kifayət qədər valyuta qazanması üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Dövlət maliyyə inzibətçiliği hökumətə ixracı təşviq etməyə kömək edir. Hökumət ixraca üstünlük vermək üçün ixracyönümlü məhsullara aşağı vergi dərəcəsi tətbiq edir, hətta bəzən bu məhsulları vergidən azad edir. Bu cür məhsulların istehsalı üçün hökumət tərəfindən subsidiyalar da verilə bilər.

İnfrastruktur obyektlərinin inkişafı - Ölkədə infrastrukturun inkişafı böyük xərclər tələb edir. Dövlət maliyyəsi hökumətin ölkə daxilində iri infrastruktur layihələrini maliyyələşdirməsini asanlaşdırır. Hökumət maliyyə aləti olaraq dövlət büdcəsindən yol, dəmir yolları, təhsil müəssisələri, xəstəxanalar kimi obyektlərin tikintisi, idarə edilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün istifadə edir.

İqtisadiyyatda balanslı inkişaf - Ölkənin tarazlı inkişafı dövlət maliyyəsinin oynadığı digər mühüm roldur. Şəhər və kənd yerləri, eləcə də kənd təsərrüfatı və sənaye sektoru arasındakı fərqi aradan qaldırmaq üçün hökumət maliyyə vəsaitlərindən istifadə edir. Hökumət əsasən kənd yerlərində infrastruktur obyektlərinin inkişafı və kənd əhalisinə və ərazilərinə bir sıra iqtisadi faydalar təmin etmək üçün büdcə (fond) ayırır.

İqtisadi sabitlik - Dövlət maliyyəsi hökumətin ölkə iqtisadiyyatını sabitləşdirmək üçün istifadə etdiyi çox mühüm alətdir. Hökumət bu alətdən iqtisadi

sabitliyi pozan və mal və ya xidmətlərin qiymətlərində dalğalanmalar gətirən inflyasiya və deflyasiyanın mərhələlərini izləmək üçün istifadə edir.

Hökumət vergitutmadan iqtisadi şəraitə nəzarət etmək və yaxşılaşdırmaq üçün bir alət kimi istifadə edir. Inflyasiya zamanı və ya iqtisadiyyat rifahla üzləşdikdə və insanlar getdikcə daha çox qazandığı zaman, hökumət vergi dərəcələrini və kapital xərclərini artırır. Deflyasiya zamanı hökumət əhalinin alıcılıq qabiliyyətini artırmaq üçün vergi dərəcəsini aşağı salaraq qiymətlərin düşməsinə kömək edir və mal və xidmətlərə tələbatı artırır.

Resursların səmərəli bölgüsü - Resursların səmərəli bölüşdürülməsi hər bir iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri şərtidir. Dövlət maliyyəsi həm təbii, həm də texnogen ehtiyatların dövlət və özəl sektorlar arasında optimal şəkildə bölüşdürülməsi və istifadəsi üçün hökumətə kömək edir.

Hökumət tələbatı az olan mallara daha çox vergi tətbiq edir. Daha çox tələb olunan mallar üçün vergilər daha aşağı dərəcə ilə tətbiq edilir və hətta subsidiyalar da verilir.

İnvestisiya təşviqi - Dövlət maliyyəsi hökumətə insanları qənaət və investisiya vərdişlərinə həvəsləndirməyə kömək edən bir vasitədir. Əhalinin böyük bir kateqoriyası ümumiyyətlə öz gəlirlərini istehlak fəaliyyətlərinə yatırır və bu, çox aşağı və ya sıfır investisiyaya səbəb olur. Hökumət vergi dərəcəsini azaltmaqla və məhsul və xidmətlərin qiymətlərində müəyyən güzəştlər etməklə insanlarda qənaət və investisiya vərdişlərini (fəaliyyətlərini) təşviq etmək üçün öz maliyyəsindən istifadə edə bilər.

Əlverişli tədiyə balansının əldə edilməsi - Hökumət ölkə daxilində əlverişli tədiyə balansını saxlamaq üçün tariflərdən və fərqli fiskal siyasətlərdən istifadə edir. Dövlət maliyyəsi hökumətin ehtiyac duyduğu vəsaiti cəlb etməyə imkan verir və bununla da hər hansı kəsirin qarşısını alır. Hər bir xərc böyüməyə və inkişafa aparən lazımi hesablamalar aparıldıqdan sonra həyata keçirilir.

Tam məşğulluğun təmin edilməsi - Dövlət maliyyəsi hər bir ölkə vətəndaşına daha yaxşı məşğulluq imkanları təmin etmək məqsədi daşıyır. İqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına kömək etməklə, müəssisələrə öz fəaliyyətlərini genişləndirməyə və böyüməyə nail olmağa kömək edir. Fəaliyyətlərinin artması ilə biznes təşkilatları tərəfindən əlavə işçi qüvvəsi tələb olunur və bununla da daha çox məşğulluq imkanları yaranır. (Lawson A., 2015)

1.2. Dünya təcrübəsində dövlət maliyyəsinin idarə olunması təcrübəsinin müqayisəli təhlili

Dövlət maliyyə orqanlarının fəaliyyət prinsipləri konkret ölkədə formalaşmış maliyyə inzibatçılığı modelindən asılıdır. Dünya təcrübəsində dövlət maliyyəsinin idarə olunması təcrübəsinin müqayisəli təhlili məqsədilə dövlət maliyyə inzibatçılığı sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi, o cümlədən dövlətlərin hüquqi aktları, maliyyə nəzarəti orqanlarının rəsmi internet saytları təhlil edilib. Müqayisə üçün dövlət maliyyə inzibatçılığı sahəsində mühüm təcrübə toplayan və bu sahədə standartlaşdırma prosesini fəal şəkildə inkişaf etdirən ölkələr seçilmişdir.

Dövlət maliyyəsi üzrə ümumi nəzarət

Ali maliyyə nəzarəti orqanı dövlət maliyyəsinə ümumi nəzarəti həyata keçirir. Bu funksiyanı Fransa və Almaniyada Hesablama Palatası yerinə yetirir. Parlamentin faktiki olaraq ölkənin siyasi həyatında əsas rol oynadığı Böyük Britaniyada mərkəzi nəzarət orqanı sayılan Milli Audit İdarəsi hökumətdən müstəqildir və birbaşa parlament qarşısında hesabat verir. Parlamentar nəzarət prezident respublikalarında da həyata keçirilir. Nümunə olaraq Konqresə tabe olan ABŞ hökumətinin Hesablama idarəsini göstərmək olar.

Fransa Hesablama məhkəməsi (Cour des comptes) xarici nəzarətin ali orqanıdır və geniş səlahiyyətlərə malikdir. Parlamentdən və hökumətdən müstəqildir. Hesablama məhkəməsi yeddi palatadan və baş prokurordan ibarətdir. Hər bir palata müəyyən edilən nazirliklərin fəaliyyətinə, habelə nəzarət edilən

sahəyə aid dövlət müəssisələrinin, idarələrinin və digər təşkilatların hesabatlarına nəzarət edir. Baş prokurorun əsas vəzifəsi Fransa qanunlarının tətbiqi ilə bağlı məsləhətlər verməkdir. Bundan əlavə, baş prokuror Hesablama məhkəməsinin bütün palatalarının fəaliyyətində iştirak edir və auditin nəticələrinə əsasən hesabatları yoxlayır. Maliyyə yurisdiksiyaları məəcəlləsinə (Code des juridictions financières) uyğun olaraq Hesablama məhkəməsi dövlət qurumlarının maliyyə hesabatlarını yoxlayır və regional və ərazi palataları tərəfindən qəbul edilmiş qərarlardan şikayətlərə baxır.

Cari maliyyə əməliyyatlarına nəzarəti Fransanın Maliyyə və iqtisadiyyat nazirliyi həyata keçirir. Hesablama məhkəməsi yalnız başa çatdırılmış maliyyə əməliyyatları üzrə nəzarəti həyata keçirir. Hesablama məhkəməsi büdcə qanunvericiliyinin icrasına və sosial təminatın maliyyələşdirilməsinə dair qanunların icrasına nəzarətdə parlamentə və hökumətə yardım edir.

Hesablama məhkəməsi dövlət təşkilatlarının mühasibat şöbələri tərəfindən aparılan bütün dövlət hesablarını yoxlamaq və qiymətləndirmək, boşluqları aradan qaldıran və dövlətə dəymiş zərərin ödənilməsi ilə bağlı problemlərin həllini təmin edən qərarlar vermək hüququna malikdir. Hesabatlar yoxlamaların nəticələrinə əsasən hazırlanır. Fransa Hesablama məhkəməsi bu hesabatları hər il Respublika Prezidentinə təqdim etmək, habelə bu nəticələri mətbuatda dərc etmək səlahiyyətinə malikdir.

Regional və ərazi hesablama palataları regional hakimiyyət orqanlarının və onların dövlət qurumlarının idarəetmə və büdcə əməliyyatlarını yoxlayan müstəqil orqanlardır. Maliyyə yurisdiksiyaları məəcəlləsinə əsasən, Hesablama məhkəməsinin və regional və ərazi palatalarının üzvlərindən peşə standartlarına riayət etmələri tələb olunur.

Ümumi standartlarla yanaşı, Hesablama məhkəməsinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinin hər biri (büdcənin icrasının audit, uyğunluq və icra audit, dövlət

maliyyə siyasətinin qiymətləndirilməsi və maliyyə auditü) konkret peşə standartları ilə tənzimlənir.

Almaniyada maliyyə nəzarəti Ali audit qurumu (Bundesrechnungshof) və Regional audit idarələri tərəfindən həyata keçirilir. Ali audit qurumu müstəqil maliyyə nəzarəti orqanı olub, parlament və hökumət arasında yer alır və onların köməkçisi kimi çıxış edir.

Ali audit qurumu həm büdcədən maliyyələşməyə, həm də federasiyanın və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən federal obyektlərin iqtisadiyyatının idarə edilməsinə, dövlət subsidiyaları alan dövlət müəssisələrinin və sosial sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edir.

Ali audit qurumunun üzvləri hüquqi müstəqilliyinə malikdirlər. Ali audit qurumu hesabları, büdcə və iqtisadi idarəetmənin gəlirliliyini və düzgünlüyünü yoxlayır. Bundan əlavə, o, Federal Maliyyə nazirliyinin bütün gəlirlər və xərclər, habelə cari maliyyə ili üçün dövlət əmlakı və dövlət borcu haqqında Federal hökumət tərəfindən təqdim edilmiş hesabatlarını yoxlayır.

Ali audit qurumu federasiyanın maliyyə idarəetməsini həyata keçirir. Onun illik audit yoxlanışları 600 milyard avrodan çox məbləğdə gəlirləri və xərcləri əhatə edir. Tipik olaraq, Ali audit qurumu hər il 1200-dən çox audit yoxlanışı həyata keçirir.

Almaniyada həm federal, həm də regional audit qurumlarının dövlət maliyyə nəzarəti tək-cə qüvvədə olan qanunlara uyğunluğunun və hesabların düzgünlüyünün yoxlanılması istiqamətində deyil, həm də bütün parametrlərin iqtisadi səmərəliliyinin və gəlirliliyinin müəyyən edilməsi istiqamətində həyata keçirilir. Burada büdcənin icrası üzrə mühasibat uçotu məlumatlarının uçot kitablarında göstərilən məbləğlərə uyğunluğu, xərcləri və gəlirləri təsdiq edən əsas sənədlərin düzgünlüyü və vəsaitlərin qənaətlə istifadəsinin təhlili, eləcə də tapşırıqların daha səmərəli üsullarla yerinə yetirilməsi yoxlanılır.

Ali audit qurumu həmçinin Parlamentin nəzarətində olan qurumlarla bağlı məsləhətçilik fəaliyyəti həyata keçirir. Hökumət və Büdcə Komitəsi maliyyə sahəsində müxtəlif qanun layihələrini nəzərdən keçirərkən ilk növbədə Ali audit qurumu ilə məsləhətləşmələrdən istifadə edir.

Hər il Ali audit qurumu yoxlamaların əsas nəticələrini özündə əks etdirən hesabat hazırlayır və hökumətə təqdim edir. Öz növbəsində təqdim olunan hesabat əsasında hökumət öz hesabatını tərtib edir. Ali audit qurumunun rəhbəri hazırlanmış illik hesabatın məzmununu mətbuat konfransı vasitəsilə ictimaiyyətə çatdırır. Regional audit idarələri öz statuslarına görə muxtar və müstəqil maliyyə nəzarəti orqanlarıdır və Ali audit qurumuna paralel olaraq fəaliyyət göstərir.

ABŞ hökumətinin Hesablama idarəsi (Government Accountability Office) Amerika Birləşmiş Ştatlarında federal səviyyədə ali maliyyə nəzarəti orqanıdır. Bu, Konqres üçün işləyən müstəqil, tərəfsiz bir agentlikdir. Hesablama idarəsi qanunlara və konqres komitələrinin tələblərinə uyğun olaraq və ya Konqresin komitə və alt komitələrinin tələbi əsasında fəaliyyət göstərir. Hesablama idarəsi həmçinin Baş nəzarətçinin rəhbərliyi altında araşdırma aparır və aşağıdakıları icra edir:

- federal vəsaitlərin səmərəli xərclənilmədiyini müəyyən etmək üçün qurumların fəaliyyətini yoxlamaq;
- qeyri-qanuni fəaliyyətlərlə bağlı iddiaları araşdırmaq;
- dövlət proqramlarının və siyasətlərinin məqsədlərə nə dərəcədə uyğun olması barədə məlumat vermək;
- hüquqi qüvvəyə malik qərarlar və nəticələr çıxarmaq.

Sənədlərin və məlumatların yoxlanılması Hesablama idarəsinin nəzarət və audit fəaliyyətinin əsas formalarıdır. ABŞ-da bütün departamentlərin və dövlət qurumlarının nəzarət və audit fəaliyyətinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar rəsmi sorğu və məktublardan əlavə, anonim olmaqla qaynar xəttlər vasitəsilə alınan

məlumatların yoxlanışını həyata keçirirlər. Məlumat verən şəxsin məxfiliyinə qanuni olaraq zəmanət verilir.

Hesablama idarəsinin gündəlik işinin mühüm tərkib hissəsi dövlət müqaviləsi bağlanan tenderlərdə və ya hərraclarda (nəticələrinə əsasən) uduzmuş iştirakçıların etirazlarına baxılmasıdır.

Baş nəzarətçi maliyyə qanunları üzrə qərarlar və rəylər vermək hüququna malikdir. O hər il Konqresə rəhbərliyin il ərzində fəaliyyəti haqqında hesabat təqdim edir. Bu hesabat ictimaiyyət və media üçün açıqdır. Bundan əlavə, rəhbərliyə verilmiş, lakin təsdiqlənməmiş tövsiyələrə dair illik hesabat dərc olunur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının dövlət maliyyə nəzarəti standartlarına aşağıdakılar daxildir:

1. Ümumi qəbul edilmiş dövlət audit standartları — Onlar audit hesabatlarına, auditorların peşəkar keyfiyyətlərinə və audit təşkilatının keyfiyyətinə nəzarətə dair tələbləri ehtiva edir. Auditorlar bu standartlardan bütün səviyyələrdə - federal, yerli və əyalətdə yoxlanışlar aparmaq və hesabatlar hazırlamaq üçün istifadə edirlər.

2. Federal təxsisatlar qanununun prinsipləri — İcra hakimiyyəti orqanları tərəfindən dövlət vəsaitləri üçün müraciətlərin verilməsi və təsdiqlənməsi prosesi üçün praktiki təlimatdır. O, hüquqi prinsipləri, onların tətbiqini və mövcud istisnaları təsvir etmək üçün xüsusi hüquqi əsaslara istinadları ehtiva edir və prosesin bütün iştirakçıları tərəfindən qanunvericilik müddəaları haqqında ümumi anlayışın formalaşmasına kömək edir.

3. Federal hökumətdə daxili nəzarət standartları — Federal qurumlar üçün effektiv daxili nəzarət sisteminin inkişafı üçün standartları müəyyən edir və effektiv daxili nəzarət sisteminin inkişafı, tətbiqi və fəaliyyəti üçün ümumi çərçivə təmin edir. Bu standartdan dövlət, yerli, kvazi-hökumət və qeyri-kommersiya təşkilatları daxili nəzarət sisteminin qurulması üçün əsas kimi istifadə edilə bilər.

4. Maliyyə auditi təlimatı. Peşəkar standartlara uyğun olaraq federal orqanların maliyyə hesabatlarının auditi üçün bir metodologiyadır. Təlimat üç cilddən ibarətdir: auditin metodologiyası, ətraflı tətbiq təlimatı və yoxlama siyahısı.

5. Xərclərin təxmini və qiymətləndirilməsi bələdçisi. Bu təlimat federal hökuməti dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün xərclər smetasının işlənilib hazırlanması, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün vahid qabaqcıl təcrübə metodologiya ilə təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Təlimatdakı əsas məlumatlara xərclər smetasının məqsədləri, əhatə dairəsi və cədvəli daxildir.

Böyük Britaniyanın mərkəzi nəzarət orqanı olan Milli audit idarəsi (National Audit Office) hökumətdən tamamilə müstəqildir və öz fəaliyyətinin nəticələri barədə müntəzəm olaraq birbaşa Parlamenta hesabat verir. Milli audit idarəsinə nəzarətçi və baş auditor rəhbərlik edir.

Milli audit idarəsi dövlət qurumlarının və hökumət orqanlarının hesabatlarında qeydə alınan dövlət xərclərinin 60%-dən çoxuna nəzarət edir. Milli audit idarəsi həmçinin yerli hakimiyyət orqanlarının səhiyyə müəssisələrinə, milliləşdirilmiş sənaye müəssisələrinə və dövlət mülkiyyətində olan korporasiyalara ayrılan subsidiyalarını yoxlayır.

Nəzarətçi və baş auditor həmçinin auditorlar üçün təlimatlar verir. Məsələn, pul razılaşmaları üzrə auditorların işi, auditorların əlavə səlahiyyətləri və vəzifələri, yerli hökumət auditinin planlaşdırılması, auditor hesabatı və s.

Milli audit idarəsi bütün mərkəzi hökumət idarələrinin, agentliklərinin və digər dövlət qurumlarının maliyyə hesabatlarını yoxlayır və nəticələrini Parlamenta təqdim edir. Bundan əlavə, Milli audit idarəsi auditin metodologiyasına dair materiallar hazırlayır. Bu sənədlər Milli audit idarəsinin ekspert təhlilinin aparılması zamanı istifadə etdiyi metodoloji yanaşmaları ümumiləşdirir. Belə bir təhlil hökumət idarələri tərəfindən resurslardan istifadənin səmərəliliyi ilə bağlı hesabatları öyrənmək və Parlamenta təqdim etmək üçün aparılır.

Milli audit idarəsi hesabatları təsdiq edir, dərc edir və departamentlərin fəaliyyətlərini nəzərdən keçirir. Milli audit idarəsi mərkəzi hökumət üçün kənar auditin aparılmasına cavabdeh olduğundan, muxtar hökumətlərin ekvivalent kənar audit orqanları var. Uels audit idarəsi, Şotlandiya və Şimali İrlandiya audit idarəsi əhəmiyyətli dərəcədə muxtariyyətə malik müvafiq qanunvericilik əsasında hökumət orqanlarının auditinə cavabdehdirlər.

Beləliklə, təhlil edilən ölkələrin ali maliyyə nəzarəti orqanları öz fəaliyyətlərində müstəqildirlər və onlar, bir qayda olaraq xərclənən vəsaitlərin və gəlir səviyyəsinin müqayisəsi yolu ilə qiymətləndirmə aparır, qənaətcillik prinsiplərinə riayət edir və maliyyə auditi aparırlar. Eyni zamanda ədalət məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərən Fransa Hesablama məhkəməsi maliyyə sahəsinə aid məhkəmə yoxlamalarını da həyata keçirir.

Hökumət və parlament nəzarəti

Parlament nəzarəti dövlət büdcəsi siyasətinin həyata keçirilməsində önəmli rol oynayır. Dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində əsas rol, bir qayda olaraq Maliyyə Nazirliyinə və ixtisaslaşdırılmış komitələrə (Almaniya Kansleri yanında İqtisadiyyat Şöbəsi, Fransada dövlət nazirliklərarası müfəttişlikləri və ya ABŞ-da İdarəetmə və büdcə idarəsi) məxsusdur.

Böyük Britaniya parlamentinin dövlət maliyyəsinə nəzarəti nazirliklər tərəfindən parlamentə (İcmalar Palatasına) təqdim edilən xərclər smetasına baxılmasını və İctimai Hesablama Komitəsi tərəfindən xərclərə dair hesabatların yoxlanılmasını əhatə edir.

Xərclər üzrə hesabatların yoxlanılması nəzarətçinin və baş auditorun hesabatına əsaslanır. Komitə dövlət xərclərinin dəyər amilini (iqtisadiyyat, səmərəlilik və effektivlik) araşdırır və hökumətə və onun dövlət qulluqçularına həm müstəqil, həm də Milli audit idarəsi adından yoxlamalar apararaq dövlət xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı hesabat verir.

Böyük Britaniya Xəzinədarlığı maliyyə nəzarəti sistemində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən şöbədir və inzibati maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Parlamentdə hökumətin maraqlarını təmsil edir.

ABŞ-da dövlət nəzarəti sistemi, ilk növbədə, Prezident yanında İdarəetmə və büdcə idarəsi (OMB), həmçinin nazirlik və idarələrdə təftiş xidmətləri ilə təmsil olunur. İdarəetmə və büdcə idarəsi dövlət proqramlarının və onların maliyyələşdirilməsinin proqnozlaşdırılmasını, idarə edilməsini, nəzarətini və əlaqələndirilməsini həyata keçirən mərkəzi orqandır. Bundan əlavə, federal büdcəni və maliyyə proqramlarını hazırlayır və federal səviyyədə büdcənin idarə edilməsinə operativ nəzarəti həyata keçirir.

ABŞ departamentlərində və agentliklərində baş müfəttişlərin ofisləri yaradılmışdır. Onlar nazirliyin proqramlarını və əməliyyatlarını, qanunlara uyğunluğunu, səmərəliliyini və həyata keçirilən proqram nəticələrini yoxlayırlar.

Fransada hökumətin maliyyə nəzarəti nazirliklərdə mərkəzi və regional bölmələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirən nəzarət yoxlamaları ilə həyata keçirilir. Məsələn, Maliyyə baş müfəttişliyi (Inspection générale des finances) təkcə Maliyyə nazirliyinin deyil, həm də dövlətdən maliyyələşən bütün təşkilatların (həm dövlət, həm də özəl) fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququna malikdir. Buna görə də xüsusi rütbəli maliyyə müfəttişlərinin inzibati statusu çox yüksəkdir.

Baş maliyyə müfəttişliyinin əsas fəaliyyət üsulu qəfil yoxlamaların aparılması və mühasibin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Bu halda Baş müfəttişlik bir sıra audit prosedurlarından, habelə ekspert və analitik metodlardan istifadə edir.

Almaniyada Bundestaqın Büdcə komitəsi hökumətlə münasibətdə nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsində önəmli rola malikdir. Onun nümayəndələri büdcənin icrası məsələlərinə həsr olunmuş hökumət iclaslarında iştirak edir, federal büdcənin icrasına cari nəzarəti həyata keçirir, o cümlədən Maliyyə

nazirliyinin xərclər haqqında rüblük hesabatına baxır. Sonrakı maliyyə nəzarəti Bütçə komitəsinin tərkibinə daxil olan Audit komitəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Almaniyada maliyyə nəzarəti sistemində Maliyyə nazirliyi mühüm rol oynayır. İxtisaslaşdırılmış nəzarət şöbələri olmadığına görə maliyyə nəzarəti fəaliyyət istiqamətləri üzrə bütün şöbələr vasitəsilə həyata keçirir. Nazirliyin şöbələri dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesinə nəzarət edir, nazirlik və idarələrin maliyyə smetalarını təhlil edir.

Maliyyə nazirliyinin hər bir idarədə xərclərin düzgünlüyünə, qanunauyğunluğuna və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə cavabdeh olan öz nümayəndələri var. Hökumətin maliyyə nəzarəti funksiyasını isə Kansler yanında İqtisadiyyat şöbəsi həyata keçirir.

Daxili nəzarət və daxili audit

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində onun növlərinə, yəni daxili nəzarətə və daxili auditə xüsusi əhəmiyyət verilir. Təhlil olunan ölkələrdə bir çox nazirliklər (agentliklər, idarələr) daxili nəzarət və audit xidmətləri yaratmışlar.

Məsələn, Fransada 2011-ci il fərmanı nazirliklərdə daxili audit komitəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, onun funksiyalarına daxili audit siyasətinin müəyyən edilməsi, daxili audit planının təsdiqi, risklərin idarə edilməsi və daxili nəzarət sistemlərinin keyfiyyət auditi daxildir.

ABŞ-da hökumətin səmərəli fəaliyyəti üçün daxili nəzarət və audit sistemləri məcburi hesab olunur. Bütçə və Mühəsibat Prosedurları Qanunu və Mühəsibat Uçotu və Audit Aktı federal qurumlardan ABŞ Baş mühəsibat uçotu idarəsinin tələblərinə cavab verməli olan daxili nəzarət və audit sistemləri yaratmağı tələb edir. Qanun daxili nəzarət sisteminin adekvatlığı və effektivliyi barədə şöbənin baş icraçı direktoru tərəfindən imzalanmış xüsusi bəyanatın dərc edilməsi zərurətini müəyyən edir.

Böyük Britaniyada daxili nəzarət sistemi mərkəzi hökumət üçün xüsusi olaraq hazırlanmış idarəetmə və maliyyə intizamı çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Hər bir nazirlikdə düzgün formalaşdırılmış audit komitəsinin mövcudluğu səmərəli daxili nəzarətin formalaşmasına kömək edir və onun müstəqilliyini artırır. Nəzarət qaydalarının işlənilib hazırlanmasını dəstəkləmək üçün daxili nəzarət sistemi mərkəzi “daxili nəzarət müddəaları” adlı idarəetmə qaydalarını hazırlayır.

Almaniya qanunvericiliyində dövlət sektoru üçün daxili nəzarət sisteminin və risklərin idarə edilməsi sistemi yoxdur. “Sahibkarlığa nəzarət və şəffaflıq haqqında” qanun yalnız kommersiya təşkilatlarına və ya dövlətin qismən iştirak etdiyi təşkilatlara şamil olunan risklərin idarə edilməsi sistemi yaratmağa məcbur edir. Hazırda risklərin idarə edilməsi sisteminin və daxili nəzarət sistemlərinin fəaliyyətini tənzimləyən ayrıca qaydalar mövcuddur. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikası üçün əsas qanunda büdcə sferasında nəzarətə həsr olunmuş ayrıca maddələr var. Zəif qanunvericiliyə baxmayaraq, Almaniya bir çox büdcə təşkilatları risklərin idarə edilməsi və daxili nəzarət sistemi üzrə güclü praktiki təcrübəyə malikdirlər. Qanunvericilikdə müvafiq normaların olmaması eyni zamanda, hər bir büdcə təşkilatında daxili nəzarət fəaliyyətlərinə uyğun olaraq daxili nəzarət sistemlərinin təşkilinin fərdiləşdirilməsinə və unikallığına kömək edir.

1.3. Böhran və postböhran şəraitində maliyyə inzibatçılığının qarşısında duran vəzifələr və bu vəzifələrin reallaşdırılması təcrübəsi

Tarix boyunca dünya ölkələrinin maliyyə inzibatçılığına təsir göstərən bir çox böhranlar baş vermişdir. Böhranlar təsir güclərinə, əhatə dairələrinə, davamlıq müddətlərinə görə fərqləndiyindən, ölkələrin bu böhranların qarşısını alma vəzifələri və həyata keçirdiyi addımlar da fərqli olmuşdur.

Böhran və postböhran şəraitində maliyyə inzibatçılığının qarşısında duran vəzifələri aşağıdakılar kimi ümumiləşdirmək olar: (<https://www.covid19-evaluation-coalition.org/documents/sn-pfm-lessons.pdf>, 2021)

Ölkədə hər hansı böhran baş verdiyi zaman mövcud olan və digər məqsədlər üçün ayrılmış büdcə vəsaitlərindən istifadə etməklə böhranın qarşısını almağa yönəlmiş xidmətlərə təcili vəsaitlərin verilməsi çox vacibdir.

Bundan əlavə, lazım olan vəsait əlavə ehtiyatlar, fəvqəladə hallar üçün təxsisatlar və ya büdcənin yenidən bölüşdürülməsi hesabına toplanı bilər. Məsələn, baxmayaraq ki, İndoneziyada yerli hökumətlərin böhrandan əvvəlki və sonrakı fəaliyyətləri maliyyələşdirmək üçün fəlakət büdcələri var, mövcud büdcə böhranların idarə edilməsi ehtiyaclarını tam ödəmir və fəlakətlər baş verdikdə böhrandan təsirlənən və maliyyə yardımına ehtiyac duyulan sahələri maliyyələşdirmək üçün dövlət büdcəsinin yenidən bölüşdürülməsi həyata keçirilir.

Oxşar vəziyyət Filippində də müşahidə olunur. Belə ki, tayfunlar, tufan dalğaları və zəlzələlər kimi bir sıra təhlükələrə meyilli olan ölkənin fəlakət fondu mövcuddur, lakin hal-hazırda davam edən COVID-19 böhranı ilə mübarizə üçün həmin böhran fondu kifayət etmir və əlavə xərclər tələb edir.

İcra hakimiyyətləri və ya dövlət qurumları tərəfindən müvəqqəti fərman və ya sərəncamların qəbul edilməsi məhdud büdcənin mövcud olduğu ölkələrdə davamlı maliyyələşməni təmin etmək üçün çox faydalı üsuldur. Məsələn, İndoneziyanın maliyyə naziri COVID-19 yardımını üçün təcili olmayan xərclərdən vəsait ayırıb.

Xərclərin yenidən bölüşdürülməsi ölkələr üçün böhran dəstəyini idarə etmək üçün çox vacibdir. 2008-2009-cu illərdə baş verən global maliyyə böhranı zamanı bir neçə ölkə iqtisadiyyatda ən çox zərərə məruz qalmış sahələrə stimuly vermək üçün büdcə xərclərini yenidən prioritetləşdirməyə və həmin sahələrə dəstək verməyə məcbur oldu. Bu cür yenidən bölüşdürülmələr COVID-19 böhranı zamanı təkcə səhiyyə sektoru üçün deyil, həm də biznes dəstəyi üçün lazım olur.

Böhran zamanı zərər görə sahələri maliyyələşdirmək üçün büdcə dəstəyinin təmin edilməsi bank sistemi vasitəsilə kreditin əldə edilməsinə nisbətən qısa müddətdə daha effektivdir. Həmçinin dövlət böhrandan təsirlənən sahələrin mövcud kreditlərinin ödənilməsinə güzəştlər tətbiq edə bilər. Məsələn, Taylandda

baş verən quraqlıq böhranı zamanı hökumət kənd müəssisələrinin çətinliklərini azaltmaq üçün borcların ödənilməsinə 3 illik moratorium tətbiq etmişdir.

Böhranları idarə etmək və resursları istiqamətləndirmək üçün ayrıca fondların və ya qurumların yaradılması maliyyə parçalanmasını artırma bilər. Təxminən 40 aşağı və orta gəlirli ölkə üzərində aparılan araşdırma, özəl ianələr də daxil olmaqla, xarici resurslardan istifadə mexanizmləri ilə bağlı qanunvericiliyin tam olmaması və maliyyələşdirmə inteqrasiyasının şəffaflığına zəmanətin olmadığını göstərir. Buna görə, hökumətin pul vəsaitlərinin istifadəsini birləşdirmək və optimallaşdırmaq üçün vahid xəzinə hesabı altında fəaliyyət göstərməsini təmin etmək vacibdir.

Böhran zamanı səmərəliliyin təşviqi və fırılacaqılığın qarşısının alınması müvafiq izləmə sistemləri ilə birlikdə böhran xərclərinə əvvəlcədən və sonradan nəzarəti tələb edir. Fransa və Almaniya kimi bir çox ölkələr artıq inteqrasiya olunmuş maliyyə idarəetmə məlumat sistemini tətbiq edirlər. Bu sistem, böhran üçün bütün xərcləri eyni proqram altında birləşdirir və xərclərin izlənməsini və resurs istifadəsində səmərəliliyi asanlaşdırma bilər. Bir neçə qurumun cəlb olunduğu bu sistemlərə, adətən maliyyə nazirliyi olmaqla bir nazirlik rəhbərlik edir.

Böhran zamanı ölkənin maliyyə idarə sistemləri zəif olduqda, ölkənin böhrana qarşı müqaviməti də zəifləyə bilər. Bu zaman ilkin olaraq böhrana qarşı hazırlanmış proqram tərəfindən dəstəklənən xərclərin monitorinqi üçün kənar ekspertlərdən istifadə oluna bilər. Sonra isə ölkə maliyyə sistemləri təkmilləşməyə başlayanda hökumət işçiləri bu vəzifəni öz üzərinə götürə bilərlər. Nəzarət və tənzimləyici orqanların, o cümlədən kənar auditlərin müstəqilliyi yoxlama və icra proseslərinin effektivliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA POSTPANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ İNZİBATÇILIĞININ DAVRANIŞI VƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ NƏTİCƏLƏR

2.1. Covid-19 pandemiyasının Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafına və dövlət maliyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın iqtisadiyyatı təbii resurslardan çox asılıdır. Məsələn, neft-qaz sektoru ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 35%, emal sənayesi 4,8% və kənd təsərrüfatı 5,7%-ini təşkil edir. Lakin, məşğulluğun tərkibi göstərir ki, aktiv əhəlinin 36%-i kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı ilə məşğuldur.

Son iki onillikdə, xüsusilə 2000-2015-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı orta hesabla ildə 11% artmışdır. Bu müddət ərzində əmək haqqlarının və sosial ödənişlərin artması, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması istiqamətində nəzərəçarpacaq iqtisadi irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı iki böyük daralma ilə üzləşmişdir, birincisi 2009-cu ildə qlobal maliyyə böhranı, ikincisi isə 2015-ci ildə neft qiymətlərinin bütün dünyada kəskin şəkildə aşağı düşməsi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı hər iki böhrandan çıxmışdır və 2015-ci ildəki böhranın fəsadları yavaş-yavaş aradan qaldırılmışdır. 2019-cu ildə iqtisadiyyat 2,2% artmışdır, işsizlik səviyyəsi isə 5% təşkil etmişdir. Neft qiymətlərinin kəskin şəkildə düşməsindən sonra hökumət kənd təsərrüfatı, turizm və otelçilik kimi qeyri-neft sektorlarının şaxələndirilməsinə diqqət yetirmişdir.

COVID-19 pandemiyası son iki ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı iki iqtisadi şok - koronavirus pandemiyasının yayılması nəticəsində yaranan fəsadlar və neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə üzləşmişdir. Pandemiyadan əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatı 2015-ci il böhranından sonra üçüncü müsbət illik artım tempini gözləyirdi.

Hər iki global şok Azərbaycan kimi neftdən asılı olan dövlətlər üçün sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik, yoxsulluğun artımı risklərini ortaya çıxarmışdır və bu problemləri aradan qaldırmaq üçün tələb olunan maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Hər iki problem düzgün idarə edilmədikdə ağır sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb ola bilərdi.

Neft qiymətlərinin aşağı düşməsindən əlavə, pandemiyanın yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilən global qadağalar səbəbindən yanacağa tələbatın kəskin azalması dövlətin gəlirlərinə mənfi təsir göstərmiş, ticarət və maliyyə axınının kəskin azalmasına səbəb olmuş və ölkənin turizm sektorundan əldə etdiyi gəlirlərə ciddi təsir göstərmişdir.

Valyuta məzənnəsi de-yure sərbəst üzən kimi təsnif edilməsinə baxmayaraq, de-fakto manat 1 ABŞ dolları üçün 1,70 manat səviyyəsində sabit qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, pandemiya əvvəl AR Mərkəzi Bankı və hökumət üzən məzənnə rejiminə keçidi təmin etmək üçün lazımi infrastrukturun yaradılması üzərində işləyirdi.

Pandemiyanın iqtisadi inkişafa və dövlət maliyyəsinə təsiri

Pandemiyanın iki ildir davam etməyinə baxmayaraq onun əsas fəsadları 2020-ci ildə özünü göstərmişdir. Buna görə, bu bölmədə Covid-19 pandemiyasının 2020-ci il üzrə Azərbaycanın ümumi iqtisadiyyatına, iqtisadi sektorlara və dövlət maliyyəsinə olan təsirləri əks olunmuşdur.

Cədvəl 1: 2020-ci il üzrə iqtisadi artım proqnozu və real göstəricilər (faizlə).

Regionlar	aprel proqnozu	oktyabr proqnozu	real göstərici
Dünya	-3.0	-4.4	-3.3
ABŞ	-5.9	-4.3	-3.5
Avrozona	-7.5	-8.3	-6.6
Azərbaycan	-2.2	-4.0	-4.3

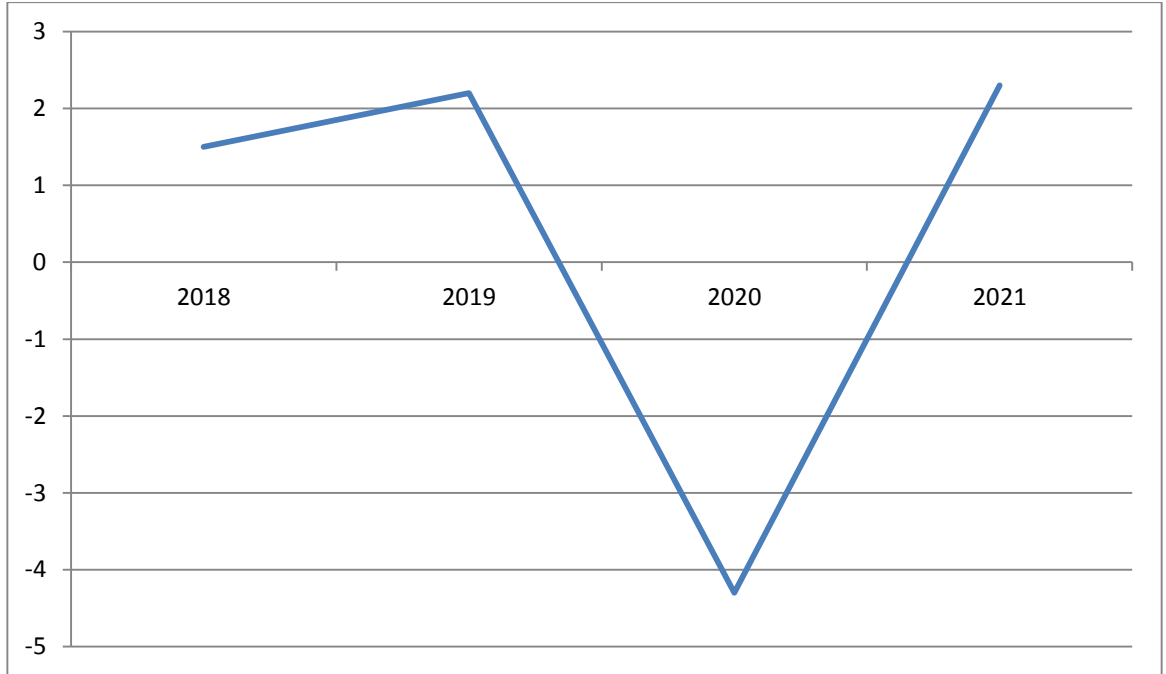
Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu.

<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/09/30/world-economic-outlook-october-2020>

2020-ci ilin ilk yarısında ümumi məhsul istehsalı 2019-cu il ilə müqayisədə 2,7 faiz azalmışdır. Bunun əsas səbəbi karbohidrogen (neft-qaz) sektorunda olan 3

faiz və qeyri-neft-qaz sektorunda olan 2,5 faiz azalmalar olmuşdur. Bu dövrdə adambaşına düşən ümumi daxili məhsul (ÜDM) 3,4 faiz azalmışdır. 2020-ci ildə hasilat 2,6 faiz azalmışdır.

Qrafik 1: İllik ÜDM artımı (faizlə).

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu. <https://www.imf.org/en/Countries/AZE#countrydata>
2020-ci ilin əvvəllərində bütün sahələr üzrə tələb və təklifin kütləvi azalmaları Azərbaycan iqtisadiyyatını bir çox ölkələrin iqtisadiyyatları kimi tənəzzül riski ilə üzləşdirmişdir. Pandemiyanın ilk zamanlarında Azərbaycanın gündəlik iqtisadi itkiləri 120-150 milyon manat arasında olmuşdur.

Pandemiya və karantin tədbirləri dərəcə olaraq müxtəlif olsa da, iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sektorlarına zərbə vurmuşdur. Nəqliyyat sektorunda 2020-ci ilin birinci rübündə aylıq orta sərnəşin daşınması 150 milyona yaxın olmuşdur. Aprel ayında isə beynəlxalq səyahət qadağaları və ölkə ərazisində sərt karantin tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar daxili hərəkətliliyin məhdudlaşdırılması bu rəqəmin əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq 70 milyona düşməsinə səbəb olmuşdur. Karantin qadağalarının qismən yumşaldılması may və iyun aylarında aylıq sərnəşin daşınmasının 90 milyona yüksəlməsi ilə nəticələndi.

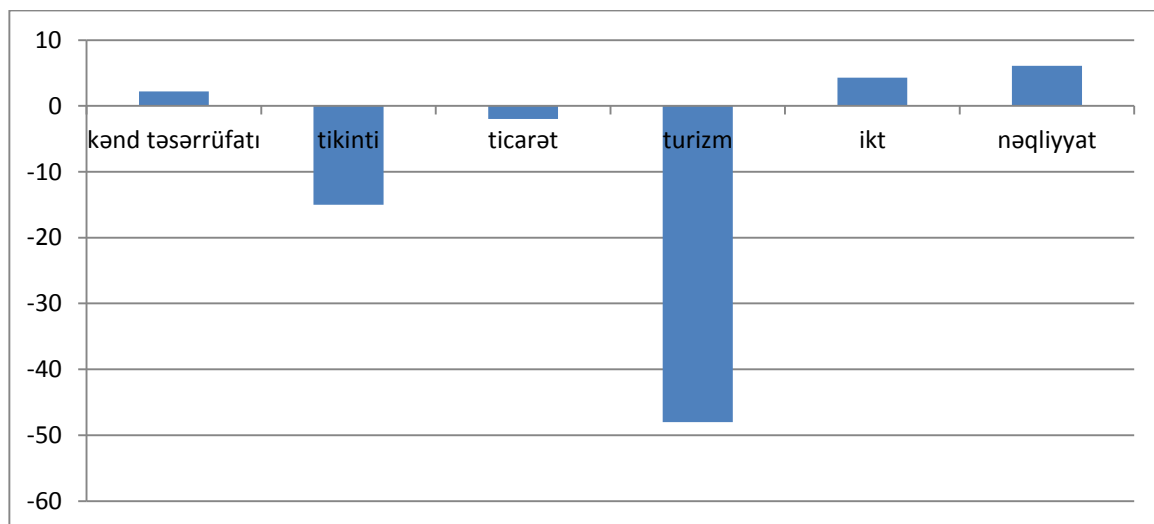
Ümumilikdə, 2020-ci ilin yanvar-iyun ayları arasında sərnəşindəşimlərin ümumi sayı 35 faiz azalmışdır.

Eynilə, 2019-cu il ilə müqayisədə yükdaşımalar 14 faiz, pərakəndə ticarət dövriyyəsi 1,9 faiz azalmışdır. 2020-ci ilin birinci yarısında ticarət dövriyyəsi 2019-cu il ilə müqayisədə 25,4 faiz azalaraq 12675 mln ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Turizm və onunla əlaqəli sektorlar (nəqliyyat, əyləncə və s.) pandemiya dan ən çox zərər çəkən sektorlardan olmuşdur. Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatlarına əsasən, 2020-ci ildə qlobal səviyyədə turizm sahəsi üzrə gəlirlər 35-40 faiz azalmışdır. Azərbaycanda bu sektor 2020-ci ildə 600-800 milyon dollar arası itkiyə çevrilmişdir.

Bir çox iqtisadi sektorların zəiflədiyi bu dövrdə kənd təsərrüfatı və İKT sektorları illik artım tempini davam etdirmişdir. 2019-cu il ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı 2,2 faiz, İKT sektoru isə 4,3 faiz artmışdır.

Qrafik 2: Bəzi qeyri-neft sektorları üzrə 2020-ci ilin birinci yarısında real artım göstəriciləri (faizlə).

Mənbə: Hesablama Palatası. <https://sai.gov.az/rej/57>

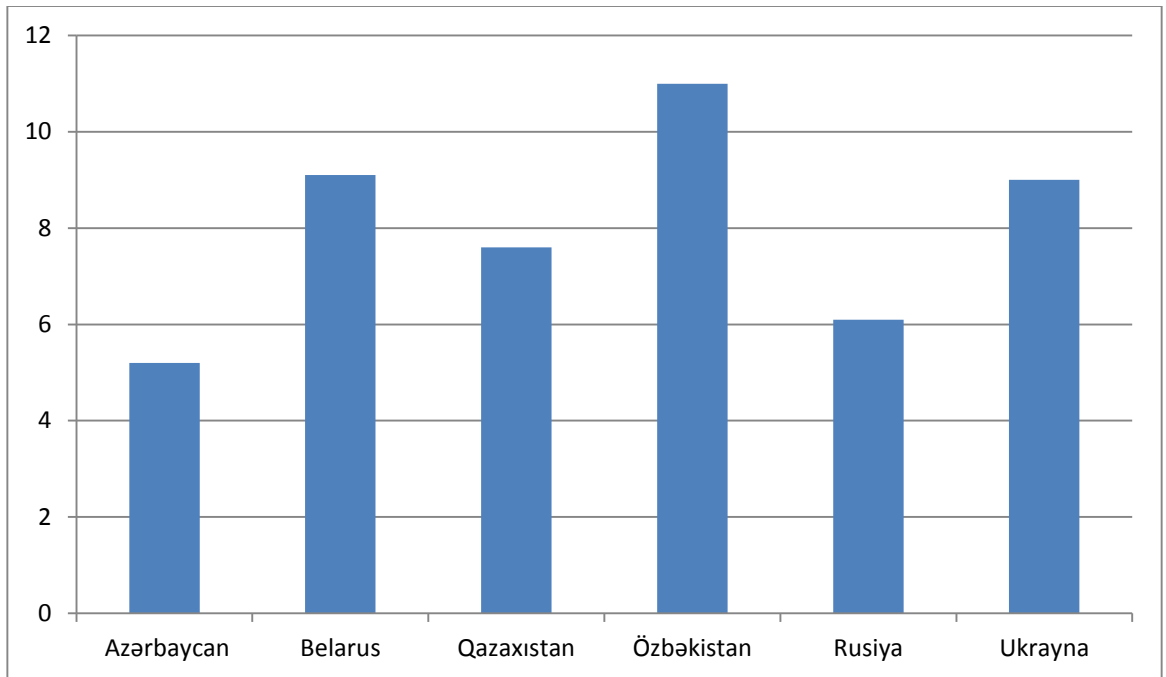
İnflyasiya

Pandemiya və karantin tədbirləri daxili tələbatı aşağı salaraq inflyasiyanın aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Hökumətin ilkin karantin tədbirlərini həyata

keçirdiyi 2020-ci ilin mart ayında inflyasiya illik müqayisədə orta hesabla 3,3 faiz təşkil etmişdir. Karantin tədbirlərinin aprel ayında sərtləşdirilməsi nəticəsində qiymətlərin ümumi səviyyəsi 0,1 faiz artmışdır, ardınca isə may ayında 0,5 faizlik deflyasiya baş vermişdir.

Karantin zamanı ərzaq məhsullarına tələbatın artması ərzaq qiymətlərinin 5,7% artmasına səbəb olmuşdur və bu, yoxsul təbəqə üçün potensial problemlər yaratmışdır. Digər tərəfdən, xidmət sahəsində qiymətlər 0,5% artmışdır. Qeyri-ərzaq sektorunda nəzərə çarpacaq artım müşahidə olunmamışdır. Belə ki, qiymətlər sadəcə 1,4% artmışdır.

Qrafik 3: Bəzi post-sovet ölkələrində 2021-ci il üzrə orta illik inflyasiya (faizlə).

Mənbə: Hesablama Palatası. <https://sai.gov.az/rej/89>

2021-ci ildə Azərbaycanda orta illik inflyasiya 6,2% təşkil etmişdir və istehlak qiymətləri 2020-ci il ilə müqayisədə təxminən 11,1% artmışdır.

Ticarət

Pandemiyanın yaratdığı qlobal iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın ixracına mənfi təsir edərək neft və qaz məhsullarına tələbatın azalması ilə nəticələndi. Azərbaycanın əsas ixrac tərəfdaşı olan İtaliya pandemiya dan ən çox zərər çəkən

ölkələr sırasında olmuşdur. Bundan əlavə, neftin qiymətinin kəskin dərəcədə düşməsi Azərbaycan ixracatının dəyərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edib.

2020-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanın ümumi ticarət dövriyyəsi 10 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir, bu da əvvəlki illə müqayisədə 40 faiz azalma deməkdir.

İxrac ilə bərabər Azərbaycana idxal olunan məhsulların dəyəri də kəskin azalmışdır və nəticədə ixracın azalmasına baxmayaraq 2020-ci ilin birinci yarısında ticarət profisiti yaranmışdır.

Maliyyə balansı

Pandemiya səbəbindən iqtisadiyyatın hərtərəfli daralması və xərclərin artması illik hesablanmış maliyyə balansının pozulmasına səbəb olmuşdur. Energetika sahəsində qlobal tələbatın kəskin düşməsi və pandemiyanın yaratdığı geosiyasi gərginlik neft qiymətlərinin qəfil enməsinə səbəb oldu. Nəticədə Azərbaycan üç əsas makro maliyyə problemi ilə üzləşmişdir:

1. Neft gəlirlərinin azalması. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas gəlir mənbəyi neft sektorudur. 2020-ci ilin büdcəsi hazırlanarkən neftin bir bareli 55 ABŞ dollarından hesablanmışdır. 2020-ci il iyunun əvvəlində neftin bir bareli təxminən 40 ABŞ dolları təşkil edib, bu da 2020-ci il dövlət büdcəsi üçün nəzərdə tutulan qiymətdən aşağı olmuşdur.

2. Qeyri-neft iqtisadi sektorlarında fəallığın azalması. Pandemiya və karantin tədbirləri qeyri-neft sektorlarında (turizm, otelçilik, ticarət mərkəzləri, restoranlar və s.) gəlirlərin azalmasına səbəb oldu. Bəzi sahələr isə fəaliyyətini tam dayandıрмаğa məcbur olmuşdur.

3. Xərclərin artması. Pandemiya ilə mübarizə çərçivəsində hökumət ilk olaraq ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 3,1 faizinə bərabər dəstək paketi ayırmışdır. 2020-ci il may ayının sonunadək pandemiya və onun iqtisadi fəsadlarının aradan qaldırılması məqsədilə 533 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Bu dəstək paketinin tərkibini birdəfəlik dəstək ödənişləri (229 milyon manat), əmək haqqı yardımını (69 milyon manat), dövlət müəssisələrinə maliyyə vəsaiti yardımını (90 milyon manat), İpoteka fonduna əlavə yardım (40 milyon manat) və mikro sahibkarlara dəstək (55 milyon manat) təşkil etmişdir.

Gəlirlərin azalması və xərclərin artması maliyyə balansının 2020-ci ildə kəsir yaratması ilə nəticələnmişdir. Dünya bankının hesablamalarına əsasən, Azərbaycanın maliyyə balansında 2020-ci ildə 5,7 faiz, 2021-ci ildə isə 3,2 faiz kəsir olmuşdur.

Pul köçürmələri

Dünya bankının hesablamalarına görə pandemiya nəticəsində beynəlxalq pul köçürmələrinin axını 20 faiz azalmışdır.

2019-cu ildə pul köçürmələri ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 2,3 faizini təşkil edib ki, bu da 1,1 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Pul köçürmələrinin böyük bir hissəsi bir milyondan çox azərbaycanlının miqrant olaraq məskunlaşdığı Rusiya Federasiyasının payına düşür.

Azərbaycanda bir çox evlərdə, xüsusən də kənd yerlərində insanlar yaşayış xərclərini Rusiya Federasiyasında çalışan ailə üzvlərinin göndərdiyi pul köçürmələri hesabına qarşılayır.

Pandemiyanın yaratdığı fəsadlar və neftin qiymətinin aşağı düşməsi Rusiya rubluna da təsir etmişdir və nəticədə Azərbaycana pul köçürmələrində azalma müşahidə olunmuşdur. Rusiya Federasiyasından Azərbaycana pul köçürmələri 2019-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə 40 faiz azalmışdır.

Ümumilikdə, 2020-ci ilin birinci yarısında Azərbaycana ümumi pul köçürmələri 14 faiz azalaraq 27 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı və ərzaq sektoru

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanda iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biridir. Kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı ümumi daxili məhsulun (ÜDM)

təxminən 5-6 faizini təşkil edir. Ölkə üzrə aktiv işçi qüvvəsinin təxminən 36 faizi bu sektorda çalışır.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı COVID-19 pandemiyasının kənd təsərrüfatı sektoruna əsas təsirlərini qiymətləndirərkən aşağıdakıları vurğulamışdır:

- Ölkələrin həyata keçirdiyi karantin tədbirləri və qapanmalar kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını azaltmışdır və bu bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsində satış qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.
- Karantin məhdudiyyətləri xüsusən böyük şəhərlərə giriş-çıxışı məhdudlaşdıraraq tədarükçülər ilə fermerlər arasında maneələrə səbəb olmuşdur və bu fermerlərə məhsul satışında problemlər yaratmışdır.

Ölkədə iki əsas əkin mövsümü (2019-cu ilin oktyabr ayında payız və 2020-ci ilin yanvarında yaz əkini) pandemiya əvvəl baş vermişdir. Hər iki əkin mövsümündə kifayət qədər toxum, gübrə, pestisidlər və tinglər olduğundan həmin əkinlər üzrə kifayət qədər məhsul toplanmışdır.

2020-ci ilin ilk yarısında kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 2019-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,2 faiz artmışdır. Lakin həmin periodda kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac dəyəri 2019-cu ilin eyni ayları ilə müqayisədə 3,1 faiz azalaraq 397,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. İxrac dəyərinin azalması pandemiya və idxalçı ölkələrdəki məhdudiyyətlərlə bağlı olmuşdur.

2020-ci ilin iyul ayında ölkə üzrə dənli bitkilərin yığımının təqribən 94 faizi tamamlanmışdır. Sahələrdən təxminən 2,8 milyon ton məhsul (1,1 mln ton arpa, 1,7 mln ton buğda) yığılmışdır.

Pandemiya dövründə kənd təsərrüfatı sahəsinin dəstəklənməsi məqsədilə dövlət tərəfindən aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilmişdir:

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal və ixracının maneəsiz həyata keçirilməsi;

- Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının bazarlarda və marketlərdə fasiləsiz satışının təşkili;
- Ölkənin regionları üzrə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının daşınmasını həyata keçirən yük maşınlarının sərbəst hərəkətinin təşkili;
- Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının, mütəxəssislərinin və tədarükçülərinin maneəsiz hərəkətinin təşkili;
- Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün zəruri olan tədarük zəncirinin davamlılığının təşkili.

Pandemiyanın kənd təsərrüfatı sahəsinə təsirinin qiymətləndirməsi zamanı müəyyən edilmişdir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının alqı-satqısı zamanı tərəflər arasında əlaqənin kifayət qədər olmaması bazarın planlaşdırılmasında (idxal və ixrac) problemlər yaradır. Bu sonda kiçik fermerlərin məhsullarını sata bilməməsi ilə nəticələnir və alıcıların yerli bazarlarda ərzaq tapmaq imkanlarına təsir edir.

Karantin zamanı şəhər və kəndlər arasında ictimai nəqliyyatın dayandırılması və ya onların qrafiklərinin məhdudlaşdırılması kiçik istehsalçıların (fermerlər) məhsul satışında müəyyən çətinliklər yaratmışdır. İri fermer təsərrüfatlarında şəxsi avtomobillərin olması onlara məhsullarını iri topdansatış bazarlarına çatdırmağa imkan verirdi. Lakin, kiçik fermerlər və kənd əhalisi mallarını bazarlara çatdırmaq üçün ictimai nəqliyyat formalarından asılı idi. Bu məhdudiyyətlər kiçik fermerlərin gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Dövlət müəssisələrində karantin tədbirləri ilə əlaqədar ixrac sənədlərinin hazırlanmasında gecikmələr və ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının lazımı qaydada saxlamaq üçün infrastrukturun olmaması ixracın ləğiməsinə səbəb olmuşdur. Daha sonra idxalın və ixracının sadələşdirilmiş mexanizmi hazırlanıb tətbiq edilmişdir.

Nazirlər Kabinetinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının məhdudiyyətsiz daşınmasına icazə verilməsi ilə bağlı qərarı əhalinin ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə lazımı səviyyədə təminatını təmin edib.

Xüsusi karantin dövründə ərzaq mağazalarının və evlərə çatdırılma xidmətlərinin fəaliyyəti fasiləsiz olaraq davam etmişdir. Dövlət həmin dövrdə aztəminatlı ailələrə və işsizlərə ayda 190 manat müavinət ayırmaqla ehtiyacı olan insanların qida əldə etməsinə yardımcı olmuşdur.

Pandemiya və karantin qadağaları insanları iş və gəlir itkisi ilə üzləşdirmişdir. Bunlar insanların alıcılıq qabiliyyətini azaldaraq onların ərzaq almaq imkanlarını azaltmışdır. Pandemiyadan təsirlənən qeyri-dövlət işçi qüvvəsinin 400-450 min arasında olduğu təxmin edilir. 2020-ci ilin aprel-sentyabr ayları arasında ümumi gəlir itkisi özəl sektor işçi qüvvəsi üçün (əsas sektorlar istisna olmaqla) 1 milyard manata qədər olmuşdur.

2020-ci ilin yanvar-iyun ayları ərzində əhaliyə 18245,7 milyon manatlıq (9729,7 mln manat ərzaq, 8516,0 mln manat qeyri-ərzaq) məhsul satılmışdır. Virusun yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə xüsusi rejiminin tətbiqi ticarət sektorunun fəallığını 2020-ci ildə 1,9 faiz azaltmışdır. 2020-ci ildə ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə satışlar 3,1 faiz artmışdır, qeyri-ərzaq məhsulları üzrə isə 6,9 faiz azalma müşahidə olunmuşdur.

İşçi qüvvəsinə təsirlər

İqtisadiyyatın sektorları pandemiya və karantin tədbirlərindən fərqli dərəcədə təsirlənmişdir. Karantin tədbirlərinin sərtləşdirilməsi zamanı restoranlar, ticarət və pərakəndə satış mərkəzləri, tədbir salonları, eləcə də metro xidmətləri tamamilə bağlanmışdır, istehsal sahələri tam və ya qismən fəaliyyət göstərmişdir.

Xüsusi karantin dövrlərində iş yerlərinin bağlanması ilə bir çox insan işlərini itirmişdir və nəticədə işsizlərin sayı kəskin şəkildə artmışdır. Bu dövrdə 300 minə yaxın insan rəsmi olaraq işsiz kimi qeydiyyatdan keçmişdir və bu qısa müddət ərzində 40% artım deməkdir. Lakin, bu rəqəmlər yalnız rəsmi olaraq işsiz kimi təsdiq edilmiş vətəndaşların sayını göstərir, faktiki rəqəm daha böyük ola bilər.

Nəticələr göstərir ki, ilk aylarda həmin sahələrin gəlir itkisi 140 milyon manata yaxın olmuşdur. 2020-ci il ərzində isə 1 milyard manata qədər ümumi itki ilə üzləşmişdir.

Azərbaycanda az maaş alan sahələrdən olan təhsil və səhiyyə sektorlarında çalışanların təxminən 75 faizi qadınlardır və bu da pandemiya zamanı onları daha çox risk altında qoymuşdur.

BMT-nin Əhali Fondu tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, pandemiya qadınların həm işlərinə, həm də gəlirlərinə ciddi təsir etmiş, hətta onları iş itkisi riski ilə üzləşdirmişdir. Məlumatlara əsasən, pandemiyanın neqativ təsir göstərdiyi sektorlarda çalışan qadınların təxminən 70 faizinin iş saatları azaldılmışdır, 15 faizi isə işlərini itirmişdir.

Mikro, Kiçik və Orta Müəssisələrə Təsirləri

Karantin tədbirləri nəticəsində bir çox müəssisələr fəaliyyətini tam və ya qismən dayandırmışdır. Həmin dövrdə müəssisələrin bəziləri işçilərinə maaş verməyib, bəziləri isə ödənişsiz məzuniyyətlər vermişdir. Turizm, səyahət, iaşə, kafe, restoran və mehmanxana kimi ən çox təsirlənən sektorlarda bəzi müəssisələr işçilərinin müqavilələrinə xitam verməyə məcbur olmuşdur.

Təhsil sektoru

2020-ci ilin mart ayında həyata keçirilən karantin bütün təhsil müəssisələrinin, o cümlədən uşaq bağçaları, ibtidai və orta məktəblər, peşə məktəbləri, kollec və universitetlərin bağlanması ilə nəticələnmişdir və 2 milyona yaxın uşaq, şagird və gənclərə təsir etmişdir.

Pandemiya və karantin səbəbindən məktəblərin bağlanması və distant təhsilə keçid yoxsul və ya internetə çıxışı olmayan kənd və ucqar ərazilərdə yaşayan uşaqların təhsilinə mənfi təsir göstərmişdir. Hesablamalara əsasən məktəbə gedən uşaqları olan ailələrin yalnız 70 faizinin internetə çıxışı vardır.

Pandemiya dövründə Təhsil nazirliyinin Microsoft ilə əməkdaşlığı nəticəsində MS Teams platformasından istifadə edilərək Virtual Məktəb platforması yaradılmışdır. Bu platforma onlayn formada öyrənmə və ünsiyyət məkanı yaradaraq şagirdlərin lazım olan tədris materiallarına (test, dərslik və s.) çıxışını təmin etmişdir. Həmin platformada 2 ay ərzində bütün ölkə ərazisindən 1 milyondan çox şagird və müəllim qeydiyyatdan keçmişdir. Pandemiya dövründə kollec və universitetlərdə dərslər Zoom və ya MS Teams platformaları vasitəsilə onlayn formada keçirilmişdir.

2021-ci ilin sentyabr ayından başlayaraq təhsil müəssisələri bütün ölkə ərazisində fəaliyyətini mərhələli şəkildə bərpa etmişdir.

2.2. Pandemiyanın təsirlərinin aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilmiş tədbirlərin nəticələri və dövlət maliyyə inzibatçılığının bu sahədə rolunun qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda ilk təsdiqlənmiş COVID-19 virusuna yoluxma halı 2020-ci il fevral ayının sonunda baş vermişdir. Azərbaycan COVID-19 ilə mübarizə və pandemiyanın əhaliyə təsirini minimuma endirmək məqsədilə strategiya qəbul edərək virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir.

2022-ci il aprelin 29-na olan məlumatlara əsasən indiyənə kimi Azərbaycanda COVID-19 virusuna 792 min yoluxma və 9 min ölüm faktı qeydə alınmışdır. Həmin tarixə əsasən ölkə ərazisində virusa qarşı vurulmuş vaksinlərin ümumi sayı (3 doza birlikdə) 13 milyondan çoxdur.

Pandemiya ilə mübarizə çərçivəsində ilk olaraq Nazirlər Kabineti yanında COVID-19-a dair Operativ Qərargah yaradılmışdır və müxtəlif nazirliklərə pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün konkret cavab tədbirlərinin hazırlanması tapşırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 19 mart 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının neqativ təsirlərinin azaldılması ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncam aşağıdakı istiqamətlər üzrə lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur:

- İqtisadiyyatın artımına və sahibkarlığa dəstək
- Məşğulluq və insanların sosial rifahına dəstək
- Makroiqtisadi və fiskal sabitliyə təsirlərin azaldılması

Virusun yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə 2020-ci il martın 24-dən etibarən ölkə ərazisində xüsusi karantin rejimi (fövqəladə vəziyyət) tətbiq edilmişdir. Bura sərhədlərin bağlanması, xaricdən qayıdan vətəndaşların məcburi karantinə alınması, kütləvi toplaşmaların qadağan edilməsi, ölkədaxili hərəkətlərin məhdudlaşdırılması, pərakəndə satış məntəqələrinin, hava limanlarının və nəqliyyat qovşaqlarının bağlanması, sosial məsafənin qorunması, ictimai yerlərin dezinfeksiya edilməsi və s. aid olmuşdur.

Xüsusi karantin rejiminin ilk vaxtlarında SMS icazə sistemi tətbiq edilərək sakinlərin yalnız SMS mesajı ilə icazə aldıqdan sonra evlərini tərk etməsinə icazə verilmişdir. Vətəndaşlar gündə bir dəfə üç saatlıq icazə alaraq yalnız ərzaq, dərman və digər gündəlik tələbat mallarını almaq üçün yaşayış yerlərini tərk edə bilirdilər. Sistemin məqsədi insanların başqaları ilə təmas səviyyəsini azaltmaq üçün onların hərəkətini məhdudlaşdırmaq olmuşdur. Bu tədbirlər iqtisadi stimullaşdırmanı asanlaşdırmaq və maliyyə sabitliyini təşviq etmək üçün həyata keçirilmişdir.

Nazirlər Kabinetinə pandemiyanın yaratdığı mənfi təsirlərin (iqtisadiyyatda baş verən dalğalanmalar, məşğulluq məsələləri və s.) azaldılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ilkin olaraq ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 3 faizinə bərabər olan 2,5 milyard manat maliyyə paketi ayrılmışdır.

Prezidentin ehtiyat fondundan pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq çərçivəsində lazım olan tibbi avadanlıq və digər tibbi vasitələrin alınması üçün 100 milyon manata yaxın maliyyə yardımı ayrılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Koronavirusla Mübarizəyə Dəstək Fondu yaratmışdır və həmin fonda dövlət və özəl sektorun dəstəyi ilə ilkin olaraq 20 milyon manat vəsait köçürülmüşdür. 2020-ci ilin aprel ayında fondun rəsmi saytında verilən məlumata görə, fonda 113 milyona yaxın vəsait köçürülmüşdür.

Azərbaycan hökuməti Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) Strateji Hazırlıq və Cavab Planı çərçivəsində zərər çəkmiş dövlətlərlə həmrəyliyi ifadə edərək COVID-19 Fonduna 5 milyon ABŞ dolları ianə etmişdir.

Qoşulmama Hərəkətinin (QH) hazırkı sədri kimi Azərbaycan ən çox zərər çəkmiş üzv ölkələrə dəstək məqsədilə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatından əlavə 5 milyon ABŞ dollar vəsait ayırmışdır.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı növbədənənar valyuta hərracları keçirmiş və ölkə daxilində xarici valyutaya olan bütün ehtiyaclar ödənməmişdir.

Dövlət tərəfindən pandemiya nəticəsində zərər çəkmiş sektorlara yardım məqsədi ilə 3,3 milyard manat (ümumi daxili məhsulun 4,8 faizi) məbləğində vəsait ayrılmışdır. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- zərər çəkmiş sektorlarda ixtisarların qarşısının alınması məqsədi ilə həmin sektorlarda çalışan 300 mindən çox işçinin maaşlarının qismən ödənilməsi - 215 mln manat;
- pandemiya nəticəsində neqativ təsirə məruz qalmış sektorlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara məşğulluğun qorunması məqsədilə birbaşa maliyyə dəstəyi - 80 milyon manat;
- müvəqqəti ictimai iş yerlərinin yaradılması - 55 milyon manat;
- işsizlik müavinətləri və pensiyaların ödənilməsi - 430 milyon manat;
- sosial yardımların verilməsi - 5 milyon manat;
- təhsil və enerji subsidiyalarının verilməsi - 20 milyon manat;

- Sahibkarlığın İnkişafı Fonduna maliyyə vəsaitinin ayrılması - 50 milyon manat.

Turizm, sərnişin daşınmaları və mədəniyyət obyektləri də daxil olmaqla pandemiyadan ən çox təsirlənmiş sahələrə vergi güzəştləri tətbiq edilmiş və onlar vergi, sığorta və gömrük kimi ödənişlərdən müvəqqəti (bir il müddətinə) azad edilmişdir. Bunun üçün büdcədən 120 milyon manat (ümumi daxili məhsulun 0,2 faizi) maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Gəlir vergisi ödəyən şəxslər 75 faiz, sadələşdirilmiş formada müraciət edən ödəyicilər isə 50 faiz güzəşt əldə etmişdir.

Əlavə olaraq əhəlinin ehtiyacları üçün zəruri olan ərzaq və tibbi məhsullar müvəqqəti gömrük rüsumlarından azad edilmişdir.

Ölkə üçün əhəmiyyətli olan sərnişindaşıma sistemlərinin fəaliyyətinə 280 milyon manat maliyyə yardımı göstərilmişdir.

2020-ci il avqustun 6-sında parlament 2020-ci il üçün yenidən hazırlanmış büdcəni qəbul etmişdir. Həmin büdcədə neftin 1 barel üçün olan qiyməti aşağı salınmışdır (barel üçün 35 dollar) və artım ehtimalları əks olunmuşdur.

Cədvəl 2: Neftlə zəngin ölkələrdə 2019-2021-ci illər üzrə dövlət büdcəsi hazırlanarkən neftin 1 bareli üzrə proqnozlar (ABŞ dolları).

Ölkələr	2019	2020	2021
Azərbaycan	60	55 / 35	40
Rusiya	41.6	42.4	43.2
Qazaxıstan	60 / 55	55	35

Mənbə: Hesablama Palatası. https://sai.gov.az/files/Rey_2021_final.pdf

Neft Fondundan büdcənin azalmış gəlirlərini kompensasiya etmək üçün 850 milyon manat, dövlət büdcəsi xərcləri üçün isə təxminən 600 milyon manat ayrılmışdır. Bütövlükdə, 2020-ci ildə proqnozlaşdırılan dövlət büdcəsi kəsiri 2,8 milyard manatdan 3,4 milyard manata (ümumi daxili məhsulun 4,8 faizi), konsolidasiya edilmiş dövlət kəsiri isə 1,9 milyard manatdan 8,4 milyard manata (ümumi daxili məhsulun 11,9 faizi) yüksəlmişdir.

Pandemiyadan zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara hazırlanmış proqram çərçivəsində güzəştli şərtlərlə kredit verilməsi üçün 500

milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu proqram vasitəsilə hökumət yeni verilmiş kreditlərin 60 faizinə dövlət zəmanəti vermişdir.

Proqram həmçinin koronavirusun təsirinə məruz qalan sahələrdə fəaliyyət göstərən və mövcud krediti olan sahibkarlara dəstək verərək kreditlərinin faiz xərclərinin 10 faizini bir il müddətinə dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırmışdır.

Azərbaycanın Mərkəzi Bankının hazırladığı dəstək tədbirləri daha geniş istiqamətləri: dövlət vəsaitləri hesabına verilən biznes kreditlərinin restrukturizasiyası, ölkənin ipoteka və kredit fondu vasitəsilə fiziki şəxslərə verilən kreditlərin restrukturizasiyası, sığorta və kapitalın dəstəklənməsi və s. ilə bağlı məsələləri əhatə etmişdir. Bu dəstək tədbirləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə 2020-ci il martın 1-dək onlara verilmiş kreditlərin (qənaətbəxş keyfiyyətdə və faizləri dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılan) yenidən qurulması imkanı yaratmışdır.

Bundan başqa, biznes və istehlak kreditlərinin tam və ya qismən gecikdirilməsi zamanı kredit təşkilatlarına sentyabr ayına kimi borcalanlardan cərimə və digər ödənişlərin tutulmaması tapşırılmışdır.

Pandemiyanın yaratdığı fəsadlara qarşı dövlət sosial müdafiə tədbirlərinə 400 milyon manat ayırmışdır. Həmin proqrama əsasən sərtləşdirilmiş karantin tədbirləri həyata keçirilən vaxtlarda 600 mindən çox işsiz vətəndaşa aylıq 190 manat məbləğində ödənişlər edilmişdir. ƏƏSMN-nin internet saytında həmin ödəniş üçün müraciət proseduru sadələşdirilmişdir.

Lakin bu müavinət ehtiyacı olan bütün insanları əhatə etməmişdir. Ödənişi almaq üçün uyğunluq meyarlarında bəzi çatışmazlıqlar olmuşdur. Əlilliyi olan, çox az gəlir əldə edən bəzi həssas ailələr 190 manatlıq ödənişi almaq hüququna malik deyildi.

Dövlət ödənişlərindən əlavə bəzi orqanlar və könüllü təşkilatları qocalara, kimsəsiz uşaqlara və digər həssas qruplara məxsus ailələrə ərzaq yardımları

etmişdir. Azərbaycanda təxminən 475 min nəfər yoxsulluq həddində yaşayır və bu ümumi əhalinin 4,7 faizinə bərabərdir.

Qeyri-rəsmi işlərlə məşğul olan insanlar pandemiya dövründə xüsusi narahatlıq doğurmuşdur. Müxtəlif hesablamalara əsasən 1,5 milyondan çox insan (əmək qabiliyyətli əhalinin 20 faizi) qeyri-rəsmi işlə məşğuldur. Qapanmalar zamanı onların çoxu gəlir itkisi ilə üzləşərək yoxsulluq və ərzaq təhlükəsizliyi riski ilə qarşılaşmışdır.

Bunlarla yanaşı, insanların iş yerlərində saxlanılması və ixtisarların qarşısının alınması məqsədilə dövlət 20 mindən çox işçiyə aylıq 712 manat məbləğində yardım ayırmışdır. Hökumət həmçinin iş yerlərinə sosial öhdəliklərini yerinə yetirmələri və lazımsız əmək müqaviləsinin ləğvindən çəkinmələri barədə məlumat vermişdir.

Ünvanlı Sosial Yardım (ÜSY) alan ailələrin sayı pandemiyanın əvvəllərində 14% artaraq 80 minə yaxın ailəni əhatə etmişdir. 2020-ci ilin sonuna qədər dövlət həmin ailələrin sayını 90 minə çatdırmağı planlaşdırmışdır. Həmin yardıma əsasən hər bir ailə aylıq 225 manat məbləğində ödəniş alır.

Lakin bu və digər sosial ödənişlər pandemiya ilə əlaqədar gəlirləri azalan və ya işlərini itirən ailələrin üzləşdiyi çətinlikləri aradan qaldırmaq və onların əsas ehtiyaclarını qarşılamaq üçün kifayət etməmiş ola bilər.

Pandemiya zamanı dövlət hazırladığı sosial müdafiə proqramlarının hər birini pozuntu olmadan həyata keçirmişdir. Sosial müdafiə üçün ayrılan büdcənin artırılması nəticəsində 2020-ci ildə əksər sosial müdafiə tarifləri artırılmışdır. (ÜSY – 225 manat, əmək pensiyası – 329 manat, orta əmək haqqı – 712 manat). Bu artımlar xüsusən də pandemiya dövründə insanların əsas ehtiyaclarını qarşılamaşına yardım etmişdir.

ƏƏSMN-in məlumatlarına əsasən, 2020-ci ildə əhalinin sosial müdafiəsi üçün ayrılan dövlət xərcləri 19,2 faiz artaraq 480 milyon manata yüksəlmişdir. Karantin zamanı 2 milyon insana müavinətlər, 300 min insana sosial yardımlar, 500 mindən

çox insana birdəfəlik ödənişlər, 100 min ailəyə ərzaq yardımı, 1,6 milyon insanın işinin qorunması üçün çəkilən xərclər daxil olmaqla nazirliyin həyata keçirdiyi sosial proqramlardan ümumilikdə 5 milyona yaxın insan yararlanmışdır.

Sosial cəhətdən həssas ailələrə mənsub tələbələrin illik təhsil haqlarının ödənilməsi üçün dövlət büdcəsindən əlavə 40 milyon manat ayrılmışdır.

ƏƏSMN-in məlumatlarına əsasən, 2020-ci ilin II rübündə peşə təhsili müəssisələrində təhsil alan olan 500-dən çox şagirdə aylıq 250 manat məbləğində müavinətlər verilib.

2020-ci il aprel-iyun aylarında əhali üçün güzəştli elektrik enerjisinin limitinin 100 kilovatsaat artırılması məqsədilə 10 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Səhiyyə sektoru

Azərbaycan hökuməti səhiyyə sektoru üçün dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə vəsaitinin məbləğini 2006-cı ildən bəri hər il əhəmiyyətli dərəcədə artıraraq 2020-ci ildə 1,3 milyard manata çatdırmışdır.

Covid-19 pandemiyasına qarşı cavab tədbirləri çərçivəsində dövlət insanların sağlamlığı üçün çəkilən xərcləri 8,3 milyon manat artırmışdır.

2020-ci ildə dövlət büdcədən ayrılan səhiyyə xərclərini 370 milyon manat (ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 0,5 faizi) artırmışdır.

Pandemiyanın qarşısının alınması məqsədilə səhiyyə sektorundakı əsas xərclər aşağıdakı kimi olmuşdur:

- dövlət və özəl sektorların iştiraki ilə ictimai səhiyyə ehtiyacları üçün pandemiya qarşı fondun yaradılması - 20 milyon manat (ilkin olaraq)
- modul tipli xəstəxanaların tikilməsi və mövcud tibb müəssisələrinin imkanlarının genişləndirilməsi - 250 milyon manat
- virusa yoluxan xəstələrin müalicəsi üçün lazım olan tibbi ləvazimatların alınması və tibb işçilərinə əlavə ödənişlərin verilməsi - 100 milyon manat

Hökumət Covid-19 xəstələrinin müalicəsi üçün xüsusi olaraq 10 modul tipli 200 çarpayılıq xəstəxananın tikilməsi üçün 17 milyon manatdan çox vəsait ayırmışdır. 10 modul tipli xəstəxananın yaradılmasından əlavə ölkədə fəaliyyət göstərən 20-dən çox xəstəxana Covid-19 virusuna yoluxan xəstələrin müalicəsi üçün ayrılmışdır.

Bundan əlavə, dövlət Covid-19 virusuna yoluxan həm ölkə vətəndaşlarının, həm də ölkədə müvəqqəti qalmaq üçün icazəsi olan xarici əcnəbilərin müalicə ilə bağlı bütün xərclərinin dövlət hesabına qarşılanacağını açıqlamışdır.

Covid-19 xəstələri ilə işləyən tibb işçiləri üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilmişdir və həmin işçilərin maaşı 3-5 dəfə artırılmışdır.

Qlobal koronavirus pandemiyası ilə mübarizədə növbəti addım kimi Azərbaycanda tibbi maskalarla yanaşı birdəfəlik qoruyucu geyimlər, dezinfeksiyaedici vasitələr və s. yerli istehsalına başlanılmışdır. Əlavə olaraq vətəndaşların tibbi maskalara olan tələbatının ödənilməsi üçün dövlət büdcəsindən 4,5 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Azərbaycan hökuməti əhalinin virusa qarşı vaksinasiasının həyata keçirilməsi məqsədilə xüsusi proqram hazırlamış və vaksin tədarüku üçün maliyyə vəsaiti ayırmışdır. Peyvənd proqramı Çinin CoronaVac peyvəndi ilə başlamışdır, sonrakı mərhələlərdə isə hökumət Rusiyanın Sputnik V, Almaniyanın Pfizer və Böyük Britaniyanın AstraZeneca vaksinlərinin ölkəyə idxalını həyata keçirmişdir.

Azərbaycanda tibb işçilərinin sayı (2019-cu ildə 37 min tibb bacısı və 32 min həkim) kifayət qədər olsa da, İPM mütəxəssislərinin (infeksiyanın qarşısının alınması və nəzarəti) və reanimasiya şöbələri işçilərinin sayı nisbətən azdır. Buna görə pandemiyanın əvvəllərdə digər ixtisaslardan olan həkimlər öz müəssisələrində Covid-19 virusuna yoluxmuş xəstələrin müalicəsi və pandemiyanın idarə edilməsi ilə bağlı təlim keçmişdir.

COVID-19 pandemiyası göstərdi ki, Azərbaycan kimi təbii resurslara əsaslanan iqtisadiyyatlar qəfil iqtisadi və sosial dəyişikliklərə qarşı həssasdır.

Buna görə pandemiya zamanı görülən tədbirlər həm də pandemiyadan sonrakı dövrdə yeni iqtisadiyyat modelinin tətbiqi üçün yönəlməlidir. Bu zaman tikinti, mədənçıxarma, rəqəmsal iqtisadiyyat, nəqliyyat, ticarət, logistika, telekommunikasiya, kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və daxili turizm ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetləri olmalıdır.

2021-ci ilin yanvar-dekabr aylarında iqtisadiyyat 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə illik ifadədə 5,6 faiz artmışdır. Qeyri-neft sektoru 6 faizə yaxın artaraq yüksəlişə liderlik etməkdə davam etmişdir. 2021-ci ilin son rübündə karantin tədbirlərinin yumşaldılması həm sənaye fəaliyyətini, həm də pərakəndə satışı sürətləndirmişdir.

Azərbaycan neftinin qiymətləri 2022-ci ilin əvvəlində son iki ilin ən yüksək həddinə çatıb və bu, iqtisadiyyatı təbii resurslardan asılı olan ölkə üçün mühüm göstəricidir. 2022-ci ildə ÜDM-un 3,4 faiz artacağı, orta illik inflyasiyanın isə 4 faiz olacağı proqnozlaşdırılır.

III FƏSİL. POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ İNZİBATÇILIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi yolları

COVID-19 kimi böhranlara qarşı hökumətin istənilən effektiv reaksiyası yaxşı formalaşmış dövlət maliyyə inzibətçiliyinə arxalanır. Hökumətlər pandemiyanın sağlamlıq, iqtisadi və sosial təhdidlərinə cavab verərkən böhranın bütün həyatımıza qalıcı təsir göstərdiyi aydındır.

Səhiyyə və sosial xidmətin göstərilməsinə çəkilən birbaşa xərclər, kilidlənmə zamanı müəssisələr və fərdlər üçün iqtisadi dəstək paketlərinin böyük miqyası və iqtisadi daralma nəticəsində gəlirlərin kəskin azalması hökumətləri böyük problemlərlə üzləşdirmişdir. Bütün bunlar o deməkdir ki, dünya üzrə hökumətlər daha çox xərcləyib və daha az vəsait qazanmışdır.

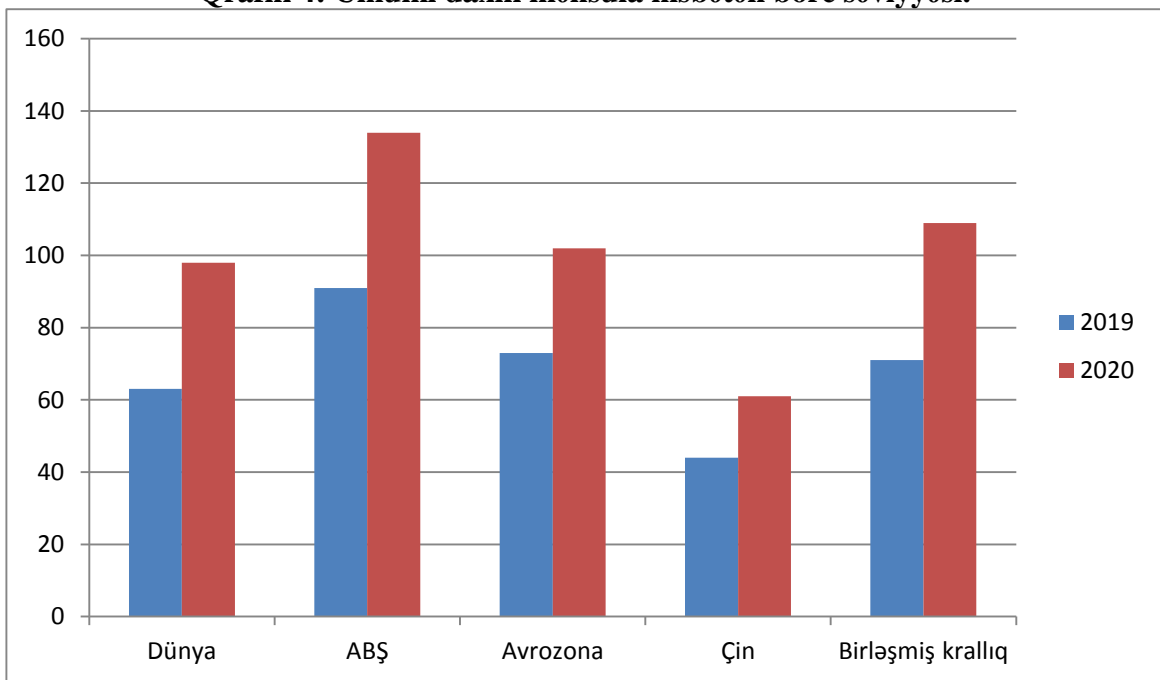
2008-2009 qlobal maliyyə böhranı səbəbindən hələ də bir çox ölkələrdə dövlət borcu həddindən artıq yüksək idi. O vaxtdan bəri bəzi hökumətlər borclarını azaltmağa çalışmaq üçün maliyyə qənaət proqramları qəbul edərək balans hesabatlarını gücləndirməyə çalışırdılar. Lakin əhali üçün ictimai xidmətlərə çəkilən xərclərin illər keçdikdə artması, illərlə davam edən yavaş və qeyri-bərabər iqtisadi artım və gəlir vergisi daxilolmalarının azalması hökumətlərin güclənmə məqsədilə attığı addımların nəticələlərini zəiflədirdi.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun açıqladığı kimi dövlət maliyyə inzibətçiliği sistemləri pandemiyanın yaratdığı problemlərin həllində mühüm rol oynayaraq xəstəliyə qarşı mübarizə aparmaq üçün lazım olan maliyyə resurslarının hesablanması və tapılması, vəsaitlərin müvafiq bölmələrə çatdırılması, ayrılmış resurslar haqqında hesabatların verilməsi, dövlət işləri əməliyyatlarının davamlılığının təmin edilməsi və s. kimi prosesləri həyata keçirməlidir.

COVID-19 böhranı dövründə hökumətlər müvafiq olaraq xərclərin yenidən proqramlaşdırılması, əlavə vəsaitlərin ayrılması, sürətləndirilmiş icra mexanizmlərinin işlənilməsi və likvidlik ehtiyaclarının planlaşdırılması kimi sürətli bərpaedici tədbirlər görmüşdür.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) məlumatına görə pandemiya ilə mübarizə üçün göstərilən misli görünməmiş maliyyə dəstəyi indi qlobal dövlət borcunu rekord səviyyəyə qaldırmışdır, hətta bu rəqəm bəzi ölkələrdə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 100 faizindən yuxarı səviyyəyə bərabərdir.

Qrafik 4: Ümumi daxili məhsula nisbətən borc səviyyəsi.

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu.

<https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2020/09/30/october-2020-fiscal-monitor>

Xərclərdəki son artımlar qısa müddətdə idarə oluna bilsə də, dövlət borcunun sürətli böyüməsi və kəsirlərin aradan qaldırılması məqsədilə tədbirlər görülməlidir. Postpandemiya dövründə vəsaitlərdən sui-istifadənin qarşısının alınması, iqtisadi artım və makroiqtisadi sabitliyin qorunması da daxil olmaqla hökumətlərin dövlət maliyyə inzibətçiliyi sistemlərini təkmilləşdirməsinə ehtiyac vardır.

Postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi

Dövlət maliyyə inzibətçiliğinin əsasını hökumətlər tərəfindən maliyyə vəsaitlərinin toplanması və xərclənməsinin effektiv idarə edilməsi təşkil edir.

Cəmiyyətin ehtiyacları istər-istəməz hər zaman hökumətin mövcud olan resurslarından daha çox olur, buna görə bütün dövlət resursları minimum hökumət itkisi ilə mümkün qədər səmərəli istifadə edilməlidir. Səmərəli dövlət maliyyə inzibatçılığı inkişaf prosesinin əsasını təşkil edərək hökumət və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı etimad və münasibətlərin yaradılmasında əsas rol oynayır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə səmərəsiz dövlət maliyyə inzibatçılığı sistemlərində islahatların aparılması uzunmüddətli iqtisadi uğurları təmin etmək, məhdud dövlət resurslarından ən yaxşı şəkildə istifadə etmək, dövlət maliyyəsində şəffaflığın və hesabatlılığın ən yüksək səviyyəsini təmin etmək və ən əsası, dövlət büdcəsini maliyyələşdirilmək üçün mühüm rol oynayır.

İslahat zamanı yerli şərait nəzərə alınmalı, islahat prosesinə və fiskal çərçivədə əsaslı dəyişikliklərə (nəyi dəyişdirmək lazımdır) diqqət yetirməlidir.

İslahatların həyata keçirilməsi prosesində tətbiq edilməli olan bir sıra prinsiplər vardır:

1. İslahat yerli və ölkə tərəfindən idarə edilməli olan ümumi inkişaf planının bir hissəsi kimi həyata keçirilməlidir. Digər iştirakçılar (təşkilatlar, partiyalar, agentliklər və s.) vəsaitlər, ideyalar və texniki bacarıqlar təqdim edə və islahatları dəstəkləmək üçün strategiyalar hazırlaya bilərlər, lakin islahat strategiyasının özü ölkəyə məxsus olmalıdır.

2. İslahat makroiqtisadi səviyyədə düzgün siyasətin formalaşdırılmasından, o cümlədən dövlətin səlahiyyətlərinin, hökumətin çərçivəsinin və əsas institusional quruluşların müəyyənləşdirilməsi ilə başlamalıdır.

3. İslahat ən yüksək səviyyədə siyasi öhdəliklə dəstəklənməlidir və uzunmüddətli perspektivdə davamlı və sarsılmaz dəstəkdən istifadə edilməlidir. Maliyyə islahatı ilk növbədə siyasi məsrəfləri və faydaları nəzərdə tutan siyasi prosesdir. Maliyyə Nazirliyi və ya ona bərabər tutulan departamentlər dövlət maliyyə inzibatçılığına nəzarət etmək üçün mümkün olan ən güclü siyasi hakimiyyətə malik olmalıdır.

4. Hökumət bütün mövcud bacarıqlarından istifadə edərək islahatı idarə etməlidir. Buraya ən yaxşı qlobal təcrübədən istifadə etmək və mövcud dövlət qulluğu, özəl sektor, akademik və peşəkar orqanlar tərəfindən təmin edilən təlim və texniki bacarıqlar da daxil olmaqla, harada olmasından asılı olmayaraq bütün mövcud insan kapitalından istifadə daxildir. Beynəlxalq təşkilatlarla sağlam, hörmətli münasibətlər qurmaqla islahat daha effektiv şəkildə idarə oluna bilər.

5. İslahatın gedişatı performansla bağlı meyarlar və göstəricilər təyin edilməklə nəzarət orqanları tərəfindən effektiv şəkildə ölçülməli və monitoring edilməlidir. (Jones O., 2020)

Gəlirlərin toplanmasının təkmilləşdirilməsi.

Gəlirlərin toplanmasının təkmilləşdirilməsi hər bir ölkə üçün vacibdir. Gəlir olmadan heç bir ölkə düzgün idarə oluna bilməz. Gəlir mənbələri düzgün müəyyənləşdirilməli və verginin daha səmərəli yığılması həyata keçirilməlidir. Gəlir bazasının genişləndirilməsi və yığımın səmərəliliyinin artırılması dövlət maliyyə inzibatçılığının düzgün qurulması üçün vacibdir.

Gəlirlərin optimallaşdırılması bir sıra amillərdən asılıdır:

- ölkənin iqtisadi inkişafı üçün müvafiq vergi siyasətinin müəyyən edilməsi;
- vergi siyasəti və vergi inzibatçılığı departamentləri arasında düzgün koordinasiyanın yaradılması;
- adekvat sistemlər və məlumatlar əldə edərək gəlir proqnozları və gəlirlər arasındakı boşluqların tapılması;
- verginin icrası və yığılmasında və vergi idarəsinin vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqəsində şəffaflıq və ədalətliyin təmin edilməsi;
- bütün dövlət gəlirlərinin və daxilolmalarının tam və vaxtında uçota alınması;
- gecikmiş borclara və silinmələrə effektiv nəzarət.

Gəlirlərdən əlavə, dövlət borcları səmərəli idarə edilməlidir. Xüsusilə kəsinin maliyyələşdirilməsi üçün sağlam prinsiplər müəyyən edilməli, səmərəlilik

axtarılmalı və müvafiq risklərin idarə edilməsi prosedurları tətbiq edilməlidir. Hökumətin borclanma proqramının düzgün idarə olunması maliyyələşdirmə xərclərini azalda bilər.

Məlumatların dəqiq və vaxtında toplanması.

Dəqiq məlumat effektiv idarəetmənin əsasını təşkil edir. Dövlət maliyyə inzibatçılığı təkcə hökumətin maliyyəsi ilə bağlı deyil, həm də beynəlxalq iqtisadiyyat, yerli makroiqtisadiyyat, demoqrafiya və ümumilikdə sosial şəraitlə bağlı sağlam məlumatlara əsaslanır.

Səmərəli idarəetməyə nail olmaq üçün çevik və həssas məlumat axını tələb olunur. Məsələn, hökumətin gəlir və xərclərinin aylıq hesabatı digər aylar üçün nağd pulun idarə edilməsinin əsasını təmin edir.

Maliyyə orqanlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi.

Hökumət maliyyə orqanlarının səmərəli və düzgün fəaliyyət göstərməsi üçün aydın, ziddiyyətli olmayan tapşırıqlar verməli, eləcə də effektiv şəkildə işləmək məqsədilə tələb olunan insan kapitalını təmin etmək üçün kifayət qədər maliyyə ayırmalıdır. Bu o deməkdir ki, hökumətin müxtəlif sferaları (milli, regional, yerli) və onun təsisatları arasında gəlir bölgüsünün aydın qaydaları müəyyən edilməlidir. Xüsusi diqqət büdcə departamentinin, xəzinədarlığın və ya digər xərclərə nəzarət edən orqanın, gəlir orqanlarının, auditor palatasının və parlamentin maliyyələşdirilməsinə və fəaliyyətinə yönəldilməlidir.

İnstitusional müstəqilliyin yaradılması.

Güclü dövlət maliyyə inzibatçılığı fəaliyyətlərin çoxtərəfli yoxlanmasını tələb edir və burada biri digərinin davranışına nəzarət edə bilmir. Baş auditor kimi müstəqil təsisatların yaradılması prosesin bütövlüyü üçün çox vacibdir. Eynilə, müstəqil mərkəzi bank ölkədə pul siyasətinə rəhbərlik etməli və fiskal siyasətdə nizam-intizam qüvvəsi kimi çıxış etməlidir. Müstəqillik heç vaxt mütləq deyil,

lakin qurumlar ölkə üçün ümumi strateji çərçivədə müstəqil olmalı və öz spesifik məqsədlərinə nail olmaq üçün lazımı resursla təmin edilməlidir.

Büdcənin standartlara uyğun hazırlanması və icrası.

Büdcə və xərclərin idarə edilməsi prosesləri dövlət maliyyə inzibatçılığının idarəsi və etibarlılığı üçün vacibdir. Büdcənin icrası zamanı bir sıra prinsiplərə riayət edilməlidir:

- Büdcə müasir dövlət maliyyə idarəçiliyi üsullarına əsasən hazırlanmalı və pulun dəyərini artırmağa, dövlət xərclərini və israfı azaltmağa doğru yönəlməlidir;
- Büdcə icra olunmazdan əvvəl qanunverici orqan tərəfindən təsdiq edilməli və maliyyə inzibatçılığı qanunlarına uyğun olmalıdır;
- Bütün dövlət xərclərinin uçotu vaxtında aparılmalı və büdcə smetalarından əhəmiyyətli kənarlaşmalar araşdırılmalıdır;
- Maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların formatı, tezliyi, vaxtı ilə bağlı qaydalar və aydın hesabat standartları müəyyən edilməlidir.

Büdcə fəaliyyəti ilə məşğul olan bölmələr öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazımı vəsaitlə təmin edilməli və maliyyələşdirilməlidir. Bu funksiyalara daxildir: gündəlik pul vəsaitlərinin idarə edilməsi; ümumi pul vəsaitlərinin və borcların idarə edilməsinə cavabdeh olan komitələrlə koordinasiya; hökumətin illik hesabatını və hesablarını vaxtında hazırlamaq; mühasibat uçotu norma və standartlarına uyğunluq və s.

Auditor yoxlamalarının həyata keçirilməsi.

Mütəmmadi olaraq səmərəliliyə və düzgünlüyə nəzarət dövlət maliyyə inzibatçılığı və islahatları üçün çox vacibdir. Yaxşı işləyən dövlət maliyyə inzibatçılığı sistemində şəffaflıq və hesabatla bağlı aydın qaydalar, habelə uğursuzluğa görə tətbiq edilə bilən sanksiyalar olmalıdır.

Dövlət maliyyə inzibatçılığının fəaliyyətində düzgünlüyə nəzarət etmək üçün ölkələrdə Auditor palataları olmalıdır. Auditor palatasının fəaliyyəti müstəqil olmalı və yalnız qanunun aliliyinə tabe olmalıdır ki, funksiyalarını qorxu və ya qərəzsiz həyata keçirə bilsin. Heç bir siyasi şəxs auditorun fəaliyyətinə müdaxilə etməməlidir. Müstəqilliyini qorumaq üçün auditor palatası parlament tərəfindən irəli sürülməli, təsdiq edilməli və icra hakimiyyətlərinə deyil, təftiş komissiyasına (parlamentin üzvlərindən və qeyri-üzvlərindən ibarət) hesabat verməlidir. Auditor fəaliyyəti yaxşı maliyyələşdirilməli, yaxşı işçi heyəti ilə təmin edilməli və fiziki olaraq ayrıca və müstəqil ofislərdə yerləşdirilməlidir. Auditor vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə kömək etmək və texniki dəstək göstərmək üçün məsləhət şurası olmalıdır. (Carruthers I., 2020)

Vergi sistemlərinin islahatı.

Qısa müddət ərzində daha yüksək səviyyəli vergitutma tətbiq oluna bilər. Lakin qloballaşmanın, avtomatlaşdırmanın və əhalinin qocalmasının təzyiqləri bütün vergi sisteminin hərtərəfli islahatını tələb edir. Dövlət maliyyəsinin bir hissəsi olan vergi gəlirləri ölkələrin əsas gəlir mənbələrindən biridir, buna görə də hökumətlər yeni yanaşmalar əsasında strukturlaşdırılmış vergi sistemi yaratmalıdırlar.

Birincisi, hökumətlər vergilərə əməl olunmasının artırılmasına daha çox diqqət yetirməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bir çox qabaqcıl vergi orqanları çox sayda məlumatı təhlil etmək və vergi bəyannaməsi məlumatlarında uyğunsuzluğa işarə edən anomaliyaları aşkar etmək və hətta proqnozlaşdırmaq üçün süni intellektdən istifadə edirlər. Onlar həmçinin hansı vergi ödəyicilərinin müəyyən vergi uyğunluğu müdaxilələrinə necə reaksiya verəcəyini proqnozlaşdırmaq üçün davranış texnologiyalarından istifadə edirlər. Nəticədə gəlirlərin toplanmasının artması və yüksək səviyyədə vergilərə əməl olunması müşahidə olunur.

Məsələn, Braziliyada vergi orqanlarının artıq şirkətlərin kommersiya əməliyyatları haqqında məlumatlarını axtarmağa ehtiyacı yoxdur. Braziliya

hakimiyyət orqanları biznes vergi ödəyicilərindən müştərilərin hesab-fakturalarını elektron şəkildə təqdim etmələrini tələb edir. Beləliklə, vergi orqanlarına real vaxt rejimində vergi ödəyiciləri arasında hər bir əməliyyatı izləmək və əldə etmək imkanı yaratmışdır. Şirkətlərin vergi və mühasibat məlumatlarını standartlaşdırılmış fayl formatında elektron şəkildə qəbul etməklə vergi orqanları məlumatlara çarpaz istinad etmək imkanına malik olur.

İkincisi, bəzi ölkələr vergi sistemlərini təkmilləşdirmək məqsədilə mövcud dolayı vergi rejimlərinin əhatə dairəsini genişləndirməyə və ya ənənəvi vergi konsepsiyalarını təkmilləşdirməyə çalışır. Pandemiyadan əvvəl və pandemiya zamanı rəqəmsal texnologiyanın böyüməsini nəzərə alaraq artıq daha çox ölkələr rəqəmsal vergi xidmətlərindən istifadə edir. Rəqəmsal vergi xidmətləri fiziki təmas olmadan müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi sahələrin qanunvericiliklərinə uyğun olaraq vergi dərəcələrini və ödəmə qaydalarını müəyyənləşdirir və ödəmə proseslərinə nəzarət edir.

Üçüncüsü, vergitutma sadələşdirilərək ödənişlərin avtomatik və əziyyətsiz olması həyata keçirilməlidir. Məsələn, Estoniyada vergi bəyannaməsini təqdim etmək cəmi beş dəqiqə çəkir. Belə ölkələrin gəlir orqanları kifayət qədər təsdiqlənmiş məlumatlara malik olurlar və bunun sayəsində onlar əvvəlcədən doldurulmuş vergi bəyannamələrini təqdim edə və fiziki şəxslərdən onları sadəcə olaraq təsdiq etməyi xahiş edirlər.

Yaxın onilliklərdə hökumətlərin yeni vergi növlərinə doğru hərəkət etdiyi müşahidə olunacaq. Məsələn, karbon vergiləri dövlət gəlirlərini artırma bilər, eyni zamanda müəssisələri ətraf mühitə daha uyğun istehsal proseslərindən istifadə etməyə, inkişaf etdirməyə stimula verə bilər və bərpa olunan enerjiyə investisiyaları təşviq edə bilər.

Fiskal şuraların postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibatçılığının
təkmilləşdirilməsində rolu

Maliyyə intizamı pandemiyadan sonrakı dünyada, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə davamlı bərpa üçün çox vacibdir. Dövlət maliyyə inzibatçılığının performansını qiymətləndirmək üçün qlobal vasitə olan Dövlət Xərcləri və Maliyyə Hesabatlılığı (PEFA) proqramı davamlı dövlət maliyyəsinin əsası kimi makroiqtisadi proqnozların və fiskal siyasətlərin əhəmiyyətini vurğulayır. Hətta pandemiyadan əvvəl bir neçə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aparılan ardıcıl qiymətləndirmələr büdcənin təşkili proseslərində ciddi zəifliklərin olduğunu göstərmişdir. COVID-19 bu vəziyyəti dövlət borcunun hədsiz artması, gəlirlərin kəskin azalması və hökumətlərin yüksək maliyyə xərcləri ilə üzləşməsi ilə daha da ağırlaşdırmışdır.

Postpandemiya dövründə Fiskal şuralar 6 unikal xüsusiyyət və funksiyaya görə hökumətlərə dövlət maliyyə inzibatçılığının təkmilləşdirilməsində kömək edə bilər:

1. Müstəqil və tərəfsiz xarakter.

Fiskal şuralar maliyyə siyasətləri, planları və icrası ilə bağlı nəzarət, rəhbərlik və məsləhətlər üçün texniki personaldan ibarət ekspert qurumlardır. Onlar qanunverici orqanlar (prezidentə hesabat verən) və ya icra orqanları (Maliyyə Nazirliyinə hesabat verən) ola bilər. Dəqiq tərkibi, rolu və mandatı ölkənin iqtisadi tələblərinə uyğun hazırlansa da, fiskal şuraların fiskal siyasət təkliflərini effektiv təhlil etmək və lazımi orqanları məlumatlandırmaq üçün müstəqilliyə, siyasi dəstəyə və texniki təcrübəyə ehtiyacı var. Hökumətlər müstəqil və tərəfsiz maliyyə əməliyyatlarını təmin edən, dövlət qulluqçularından və kənar müstəqil ekspertlərdən ibarət üzvlərə malik fiskal şura yaratmaq üçün xüsusi qanun qəbul edə bilər.

2. Maliyyə siyasətlərinin nəticələrinin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi.

Fiskal şuralar maliyyə siyasətinin hazırlanmasında Maliyyə Nazirliyinə və qanunvericilik komitələrinə həmin siyasətin hədəflərinin ortamüddətli nəticələrini daha yaxşı qiymətləndirə bilər. Fiskal şuralar büdcə prosesində makroiqtisadi və

fiskal proqnozları təsdiq etməklə proqnozlaşdırılan rəqəmlərin etibarlılığını artırma bilər. Fiskal qaydaların müəyyən edildiyi yerdə fiskal şuralara fiskal qaydalara riayət olunmasına nəzarət etmək vəzifəsi qoyula bilər. Onlar uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək üçün hökumət müdaxilələrinin dövlət maliyyəsinə olan təsirini qiymətləndirməyə kömək edə bilər.

3. Hökumətə qarşı inamın yaradılması.

COVID-19 böhranı bir çox ölkələrdə fəvqəladə xərclərin yaranması nəticəsində əhəmiyyətli büdcə xərclərinin hədsiz dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Ölkələr ictimaiyyəti həmin maliyyə hərəkətlərinin obyektiv olduğuna inandırmaq üçün fiskal şuralardan istifadə edə bilər. Fiskal şura həmin xərclərə qərəzsiz nəzarəti təmin etməklə ictimaiyyətə hökumətin həqiqətən də maliyyə resurslarını hesabatlı və lazımı şəkildə planlaşdırması və xərcləməsi barədə məlumat verə bilər. Onlar həmçinin hökumətə dövlət maliyyəsinin normallaşması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində böhrandan sonrakı yolunu izləməyə və yönləndirməyə kömək edə bilər.

4. Maliyyə siyasətlərinin koordinasiya edilməsi.

Maliyyə siyasətləri üzərində əhəmiyyətli səlahiyyətlərin hökumət tərəfindən sub-milli orqanlara verildiyi ölkələrdə fiskal şuralar onlar arasında əlaqələndirici rolunu oynaya bilər. Maliyyə siyasətləri müxtəlif milli və sub-milli orqanlar tərəfindən həyata keçirilsə də, xüsusilə COVID-19 kimi böhranlarda daha yaxşı effektivlik üçün ümumi məqsəd və istiqamətə malik olmalıdır. Məsələn, hökumət dövlət xərclərini artırmaqla iqtisadiyyatı stimullaşdırmağa çalışdıqda sub-milli orqanlar dövlətin xərclərini azaldarsa, onların səyləri əks-məhsuldar olar və stimulların effektivliyinin azalması ilə nəticələnər. Fiskal şuralar bu cür əks-məhsuldar hərəkətləri azaltmaq üçün müxtəlif səviyyəli hökumətlər arasında əlaqələndirici rol oynaya bilər.

5. Maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Fiskal siyasətlər maliyyə hesabatlarından alınan məlumatlar və gələcək proqnozlar vasitəsilə həyata keçirilir. İctimai Sektorun Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (İSMUS) kimi etibarlı mühasibat uçotu sistemlərinə əsaslanan yaxşı strukturlaşdırılmış maliyyə hesabatları fiskal şuralara təkcə hökumətin aktivlərini, öhdəliklərini, gəlirlərini və xərclərini deyil, həm də pandemiya kimi böhranlara qarşı həyata keçirilmiş tədbirlərin hökumətin maliyyə balansına orta müddətli təsirini qiymətləndirməyə kömək edə bilər. Fiskal şuralar həmçinin maliyyə hesabatlarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və onları daha dəqiq, şəffaf və etibarlı etmək üçün fikirlər və tövsiyələr verə bilər.

6. Şəffaflıq və dəqiqlik zəncirinin gücləndirilməsi.

Ali Audit Qurumları ölkələrdə hökumətin maliyyə intizamına və öhdəliyinə nəzarətin təmin edilməsində əsas rol oynayırlar. Audit Qurumlarının hökumətin maliyyəsi ilə bağlı keçmiş audit hesabatları fiskal şuralar üçün fiskal siyasət və fəaliyyətin qiymətləndirilməsində əsas mənbə rolunu oynayır. Audit Qurumlarının və fiskal şuraların səmərəli fəaliyyəti və bir-birini tamamlayan rolları dövlət maliyyəsində şəffaflığın və dəqiqliyin artırılmasına töhfə verə bilər.

2008-ci ildə baş verən qlobal maliyyə böhranından xilas olmaq təcrübəsi son on ildə müstəqil fiskal şurası olan ölkələrin sayının iki dəfə artdığını göstərir. ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya və Kanada kimi inkişaf etmiş iqtisadiyyatların maliyyə şuraları vardır, Hindistan və İndoneziya kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr isə fiskal şuraların yaradılmasına hazırlanırlar. Empirik sübutlar göstərir ki, fiskal şuralar yaradan ölkələr büdcə proqnozu səhvlərini və kəsir meylini azaldaraq hökumətlərin fiskal qaydalara riayət etmək imkanlarını gücləndirib.

Fiskal şuranın yaradılması düzgün istiqamətdə atılmış bir addım olsa da onların effektiv olması üçün güclü siyasi öhdəlik olmadığı halda fiskal davamlılığa nail olmaq üçün bu kifayət olmaya bilər. Bununla belə, bu, hökumətlərə COVID-dən sonrakı dünya üçün daha yaxşı məlumatlı fiskal siyasət yürütməyə imkan verə biləcək arzu olunan bir addımdır. (Patel K., 2021)

3.2. Texnologiyanın dövlət maliyyə inzibatçılığının təkmilləşdirilməsində tətbiqi

Süni intellekt hökumətlərə səmərəliliyi artırmaqda, qeyri-müntəzəm maliyyə fəaliyyətini aşkar etməkdə və əlavə qərarların qəbulu vasitəsilə pula daha yaxşı dəyər təqdim etməkdə kömək edir.

Süni intellekt və əlaqəli texnologiyalar gəlir və maliyyə agentliklərinin üzləşdiyi bir çox problemləri həll etmək potensialına malikdir. Prosesləri optimallaşdırmaqla onlar dövlət maliyyəsinin idarə edilməsini və vergi inzibatçılığını daha səmərəli edə bilər və agentliklərə daha az xərclə daha çox iş görmək üçün daimi tələbi ödəməyə kömək edə bilər.

Nəzarətləri təkmilləşdirmək və böyük həcmli məlumatlarda anomaliyaları aşkar etməklə onlar mühasibat səhvlərini azaltmağa, riskləri müəyyən etməyə, vergi saxtakarlığı və maliyyə cinayətlərinin qarşısını almağa kömək edir. Rutin prosesləri avtomatlaşdırmaqla onlar agentliklərə daha yaxşı qərarlar qəbul etmək üçün əldə edilən məlumatlardan istifadə edərək onları bir yerə cəmləşdirməyə imkan verir.

Bu nəticələri təqdim edən texnologiyalar böyük həcmdə məlumatlardan istifadə edir. Onların nəticələrinin dəyərli olması üçün istifadə olunan məlumatlar (o cümlədən, makroiqtisadi statistika, audit hesabatları, vergi ödəyiciləri tərəfindən təqdim edilən mənbə məlumatları, banklardan və digər vasitəçilərdən toplanmış məlumatlar) etibarlı, ardıcıl, şəffaf və vaxtında əlçatan olmalıdır.

Hökumətlərin süni intellektlə işləyən texnologiyalarla yanaşı blokçeyn əsaslı həllər üzərində təcrübə apardığı da görünür. Bunlar menecerlərə, məsələn, pulun hara xərcləndiyi, malların daşındığı və əməliyyatların bağlandığı barədə aydın təsəvvür yaradır.

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində texnologiyanın rolu

1. Vergi agentliklərinin daha səmərəli və effektiv olması.

Vergi agentlikləri vergi ödəyicilərindən və vergi ödəyiciləri haqqında məlumat toplamaq kimi çətin vəzifə ilə üzləşirlər. Onlar həmçinin riskləri müəyyən edir, vergiləri hesablayır, vergi yığımlarına nəzarət edir, vergi bəyannamələrini yoxlayır və vergi sorğularını ünvanlayır.

Uyğunluğu yaxşılaşdırmaq üçün bəzi ölkələrin vergi orqanları vergilərini ödəməmək riski daha yüksək olan ödəyiciləri proqnozlaşdırmaq üçün analitika ilə yanaşı süni intellekt modellərindən istifadə edirlər. Onlar həmin vergi ödəyicilərindən hansının müəyyən vergi müdaxilələrinə müsbət reaksiya verəcəyini proqnozlaşdırırlar. Nəticədə vergilərin yığılması artır və vergidən yayınma azalır.

Süni intellektlə işləyən texnologiyalar həmçinin vergi agentliklərinə vergi ödəyiciləri ilə ünsiyyətin rəqəmsal platformalar vasitəsilə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bu, vətəndaşlara sürətli və rahat xidmət verir, eyni zamanda işçilərə daha effektiv fəaliyyət göstərmək üçün əlavə vaxt yaradır.

Vergi orqanları virtual köməkçilərə və ya “chatbotlara” xüsusi maraq göstərirlər. İsveç Vergi Agentliyinin chatbotu olan Skatti hər ay vergi bəyannamələri ilə bağlı 15 minə yaxın vətəndaş sorğusunu idarə edərək xidmətləri daha əlçatan, şəxsi və səmərəli edir. Bəzi chatbot'lar vətəndaşların verdiyi əlavə suallardan sistemə əlavə olunacaq yeni şeylər öyrənirlər. Bu, zaman keçdikcə vergi ödəyiciləri üçün təlimatlar yaradır. Beləliklə, sistemlər sorğuları daha dəqiq idarə edə bilir.

Texnologiyanın vergi mütəxəssislərinin effektivliyini daha da artırması üçün insanlar və kompüterlər arasındakı əlaqə araşdırılmalıdır. Bu məqsədlə yüksək performanslı vergi agentlikləri vergi məqsədləri üçün süni intellekt sistemlərinin idarəetmə modelini inkişaf etdirəcək həll yolu axtarmalı və hökumətlərə süni intellekt sistemləri ilə vergi siyasətinin xarici təsirlərini daha yaxşı anlamağa kömək etməlidir.

2. Maliyyə cinayətlərinin qarşısının alınması və korrupsiyanın proqnozlaşdırılması.

Maliyyə cinayətləri hökumətləri və maliyyə xidmətləri sektorunu narahat etməkdə davam edir. BMT-nin hesablamalarına görə, təkə çirkli pulların yuyulması və bununla bağlı cinayətlər dünyada ildə 1,4 trilyon ABŞ dolları ilə 3,5 trilyon ABŞ dolları arasında başa gəlir.

Tənzimləyicilər dövlət qurumlarını və maliyyə institutlarını çirkli pulların yuyulmasını aşkar etmək üçün süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməyə təşviq edirlər. Bununla onlar insan alveri, narkotik, silah satışı və terrorizmin maliyyələşdirilməsini azaltmağa kömək edəcəklər.

Hökumətlər həmçinin korrupsiyanı proqnozlaşdırmaq və saxtakarlığı aşkar etmək üçün süni intellektdən istifadə edə bilirlər. İspaniyanın Valyadolid Universitetinin tədqiqatçıları İspaniya əyalətlərində korrupsiyanın baş vermə ehtimalını hesablayan kompüter modeli yaradıblar. Neyroşəbəkələrə əsaslanan model korrupsiyaya təkan verən şərtləri də müəyyən edir.

Eyni zamanda, süni intellekt saxta tibbi sığorta iddialarını proqnozlaşdırmaq və qarşısını almaq üçün də istifadə olunur. Səhiyyə sistemində yaradılan böyük həcmli məlumatları təhlil edərək, texnologiya ehtimal edilən fırıldaqları başlamazdan əvvəl qeyd edə bilər və fırıldaqçılıq üzrə ekspertlər və hüquq-mühafizə orqanları üçün işlərin təqib edilməsi üçün sübut bazası yarada bilər.

Başqa yerlərdə hökumətlər ödənişlər, həmçinin subsidiyalar və sosial ödənişlərdə sızmalara nəzarət etmək üçün süni intellektdən istifadə edirlər. Danimarka benefisiarlara sosial ödənişlərin daha sürətli və daha effektiv işlənməsi üçün süni intellekt və blokçeyndən istifadə edir. Böyük Britaniyanın Əmək və Təqaüdlər Departamenti müavinətləri və sosial təminat proqramlarının genişmiqyaslı korrupsiyasını izləmək üçün süni intellekt alqoritmlərini işə salıb və sınaqdan keçirib.

3. Pula daha yaxşı dəyər təqdim etmək üçün satınalmaların dəyişdirilməsi.

İllərdir ki, texnologiya bu əmək tutumlu sahədə yükün bir hissəsini öz üzərinə götürür. Yalnız bunu qismən edə bilər.

Süni intellekt tək-cə satınalma proseslərini sadələşdirmək deyil, həm də onları dəyişdirmək, vaxta və pula qənaət etmək potensialına malikdir. Bunu aşağıdakılarla edə bilər:

- Satınalma proseslərini daha ağıllı etmək – məsələn, hökumət və təchizatçıları təchizat zəncirinin pozulması barədə xəbərdar etmək, təchizatçının uyğunluq problemlərini tanımaq və qeyd etmək və saxtakarlığı müəyyən etmək
- Xüsusilə fakturaların işlənməsi və təklif olunan satınalmaların təsdiq edilməsində adi satınalma tapşırıqlarının avtomatlaşdırılması
- Dövlət xərclərinin azaldılması imkanlarının müəyyən edilməsi

Süni intellekt çetiri altında olan texnologiyalar həm də dövlət qurumları, eləcə də dövlət işləri üçün tenderdə iştirak edən təchizatçılar üçün satınalma prosesini təkmilləşdirə bilər.

Məsələn, ABŞ Hərbi Hava Qüvvələri bu yaxınlarda kompleks satınalma qaydalarını müəyyənləşdirmək və mal və xidmətlər üçün satınalma prosesini sürətləndirmək üçün süni intellektdən istifadə etməyi planlaşdırdığını açıqladı. Və nəticədə yenidən qurulmuş BidSync™ təchizatçı tətbiqi (Periscope Holdings) lazımsız hökumət təkliflərini süzgəcdən keçirmək və hər bir istifadəçiyə ən çox qazanan imkanları təqdim etmək üçün maşın öyrənmə texnologiyasından istifadə edir və bu, istifadəçilərin vaxtına qənaət edir.

4. Dövlət sektorunun auditləri üçün anomaliyaların müəyyən edilməsi.

Dövlət sektorunda audit və mühasibat uçotu böyük həcmdə məlumatların toplanması və istifadəsini nəzərdə tutur. Nəticədə, insan səhvinin əhatə dairəsi və süni intellektin riskləri azaltmaq qabiliyyəti hökumətin əksər sahələrindən daha yüksəkdir.

Süni intellekt insanların ənənəvi olaraq gördüyü işlərin böyük bir hissəsini avtomatlaşdırmaqla auditoru insan mühakiməsi tələb edən sahələrə diqqətini ayırmaqdan azad edir. Bu, anomaliyaları və ya səhvləri müəyyən etmək və saxtakarlıq və ya qəsdən səhvləri göstərə biləcək qeyri-adi əməliyyatları tapmaqda xüsusilə faydalı ola bilər. Süni intellekt həmçinin mühasibat uçotu qeydlərində hər hansı əməliyyatların çatışmadığını aşkar edə bilər.

Auditor texnologiyaları anomaliyaları aşkar etmək və audit yoxlamalarının aparılması üsulunu dəyişdirmək üçün istifadə edilə bilər. Bəzi hökumətlər oxşar məqsədi yerinə yetirmək üçün süni intellekt auditoru sahəsində mükafat qazanmış MindBridge Analytics'dən istifadə edirlər. Alət maliyyə məlumatlarında anomaliyaları aşkar etmək üçün qərara əsaslanan qaydalar və statistik metodlardan tutmuş süni intellekt və maşın öyrənməsinə qədər müxtəlif üsullardan istifadə edir. O, həmçinin məlumat dəstindəki əməliyyatların 100%-ni təhlil edə bilər, nəticədə analiz daha effektiv və səmərəli olur.

5. Makroiqtisadi proqnozlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi.

Süni intellekt və maşın öyrənməsi makroiqtisadi proqnozlaşdırmanı həyata keçirmək üçün güclü alətə çevrilmək üzrədir. Bu real vaxt rejimində çoxölçülü iqtisadi modelləşdirmə bir çox fayda verə bilər, o cümlədən:

- Potensial bazar risklərinin müəyyən edilməsi və iqtisadiyyata zərər verə biləcək vəziyyətlərin proqnozlaşdırılması
- Dövlət qurumlarının siyasətlərinə uyğun olaraq prosedurların formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün böyük məlumatların toplanması
- Müxtəlif ssenarilərdə siyasət islahatlarının təsirinin proqnozlaşdırılması

Məsələn, Estoniya hökuməti iqtisadiyyatı izləyəcək və proqnozlaşdıracaq təhlil modelləri yaratmaq üçün pilot layihə həyata keçirir. Bu layihə siyasətlərin təsirini qiymətləndirmək üçün müasir modelləşdirmə üsulları ilə yanaşı, bizneslər tərəfindən yaradılan böyük verilənlərdən istifadə edəcək.

6. Böyük həcmdə strukturlaşdırılmamış məlumatların mənalandırılması.

Rəqəmsal texnologiyalar artdıqca, gəlir və maliyyə agentliklərinin idarə etdiyi məlumatların həcmi də artır. Bu məlumatların çoxu “strukturlaşdırılmamış” olur, yəni onlar ənənəvi verilənlər bazasında deyil, e-poçtlarda, videolarda və sosial media yazılarında saxlanılır.

İnsanın bu məlumatların minlərlə səhifəsini səhvsiz təhlil etməsi qeyri-mümkündür. Lakin süni intellekt texnologiyaları, o cümlədən mətn analitikası və təbii dil emalı (NLP) vasitələri səhvsiz həyata keçirə bilər.

Məsələn, Avstraliya vergi idarəsi Paradise Papers sızıntısında ortaya çıxan 13,4 milyon faylı nəzərdən keçirmək və maraq doğuran ödəyicilərin adlarını çıxarmaq üçün NLP üsulundan istifadə etmişdir.

Əksər maliyyə və vergi agentlikləri hələ də süni intellektdən bu şəkildə istifadə etmir. Lakin əvvəllər əlçatmaz olan məlumatları əldə etməklə, onlar gələcəkdə köklü şəkildə daha yaxşı qərarlar qəbul edə biləcəklər.

Süni intellekt vergi və maliyyə agentliklərində insan intuisiyasını sistem məlumatlarına əsaslanan anlayışlarla tamamlamağa çalışır. Lakin hökumətin bütün sahələri kimi, dövlət maliyyə müəssisələri də potensial riskləri azaltmaq və yeni texnologiyalara uyğunlaşmaq üçün lazım olan mühiti formalaşdırmağa düzgün hazırlaşmalıdırlar.

Gəlir və maliyyə agentlikləri böyük həcmdə həssas maliyyə məlumatlarını idarə edirlər. Beləliklə, onlar rəsmilərdə inam yaratmaq və süni intellektdən istifadəni qanuniləşdirmək üçün ictimaiyyəti məlumatların düzgün mühafizəsi səviyyəsinin və etik standartların mövcud olduğuna inandırmalıdırlar. Vətəndaşlar sistemin məntiqini başa düşdükdə agentliklər daha effektiv idarəetməyə nail olacaqlar.

Agentliklər həmçinin alqoritmlərdən istifadə etdiyi bu sistemlərdə vergi ödəyicisi və vətəndaş məlumatlarının yaxşı keyfiyyətə malik olduğundan əmin

olmalıdırlar ki, gözlənilməz qərəzlilik və kütləvi səhvlərdən qaçınsınlar. Səhvlərin və ya gözlənilməz nəticələrin aşkar edilməsinə və tez bir zamanda düzəldilməsinə əmin olmaq üçün həmin sistemlərin xüsusi işçilər tərəfindən davamlı monitorinqi tələb olunur.

Nəhayət, süni intellektin mövcud iş təcrübələrinə daxil edilməsi bütün təşkilatlar üçün idarəetmədə əsas dəyişikliklərin edilməsinə gətirib çıxarır. Yeni idarəetmə üsullarını mənimsəməyə hazır olan maliyyə müəssisələrinin müvəffəqiyyətli olması üçün mütəxəssislərinin etibarlılığı və peşəkarlığı tələb olunur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dövlət maliyyə inzibətçiliğinin əsasını hökumətlər tərəfindən maliyyə vəsaitlərinin toplanması və xərclənməsinin effektiv idarə edilməsi təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə səmərəsiz dövlət maliyyə inzibətçiliği sistemlərində islahatların aparılması uzunmüddətli iqtisadi uğurları təmin etmək, məhdud dövlət resurslarından ən yaxşı şəkildə istifadə etmək, dövlət maliyyəsində şəffaflığın və hesabatlılığın ən yüksək səviyyəsini təmin etmək və ən əsası, dövlət büdcəsini maliyyələşdirilmək üçün mühüm rol oynayır.

Pandemiya ölkələrin iqtisadiyyatlarına və dövlət maliyyə inzibətçiliği sistemlərinə müxtəlif növdə və dərəcədə fəsadlar yaratsa da, bütün dövlət maliyyə inzibətçiliği sistemləri aşağıdakı ortaq problemlərlə üzləşmişdir:

1. Gəlirlərin azalması. Əsas gəlir mənbəyi karbohidrogen idxalı və turizm sektoru olan ölkələr kəskin gəlir azalması ilə üzləşmişdir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatlarına əsasən, 2020-ci ildə qlobal səviyyədə turizm sahəsi üzrə gəlirlər 40-60 faiz azalmışdır. Pandemiya neft ixrac edən ölkələrin gəlirlərinə mənfi təsir edərək neft və qaz məhsullarına tələbatın azalması ilə nəticələnmişdir. Bundan əlavə, neft qiymətləri kəskin dərəcədə düşərək 65%-dən çox azalmışdır.

2. Pandemiya və karantin tədbirləri nəticəsində turizm, otelçilik, ticarət mərkəzləri, restoranlar kimi sahələr fəaliyyətlərini azaltmağa və ya tam dayandıрмаğa məcbur olmuşdur. Nəticədə ölkələr həmin sahibkarlara dövlət vəsaitləri hesabına yardımlar ayırmışdır.

3. Səhiyyə xərclərinin artması. Pandemiya ilə mübarizə çərçivəsində hökumətlərin sosial və səhiyyə xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bura tibb müəssisələrinin imkanlarının genişləndirilməsi və yoluxmuş xəstələrin müalicəsi üçün lazım olan tibbi ləvazimatların alınması xərcləri aiddir.

4. İşsizlərə kompensasiyaların verilməsi. Xüsusi karantin dövrlərində iş yerlərinin bağlanması ilə bir çox insan işlərini itirmişdir və nəticədə işsizlərin sayı

kəskin şəkildə artmışdır. Hökumətlər həmin vətəndaşlara kompensasiya verməyə məcbur olmuşdur.

Postpandemiya dövründə dövlət maliyyə inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları haqqında III fəsildə ətraflı bəhs olunmasına baxmayaraq həmin təklifləri aşağıdakı formada ümumiləşdirmək olar:

- Büdcənin standartlara uyğun hazırlanması və icrası
- Maliyyə orqanlarının səmərəli və müstəqil fəaliyyət göstərməsi
- Gəlirlərin toplanmasının təkmilləşdirilməsi və xərclərin düzgün idarə edilməsi
- Şəffaflıq və dəqiqlik məqsədilə auditor yoxlamalarının həyata keçirilməsi
- Vergi sistemlərinin səmərəli və effektiv olması üçün islahatların keçirilməsi

Süni intellekt və əlaqəli texnologiyalar gəlir və maliyyə agentliklərinin üzləşdiyi bir çox problemləri həll etmək potensialına malikdir. Prosesləri optimallaşdırmaqla onlar dövlət maliyyəsinin idarə edilməsini və vergi inzibatçılığını daha səmərəli edə bilər və agentliklərə daha az xərclə daha çox iş görmək üçün daimi tələbi ödəməyə kömək edə bilər.

Davamlı dövlət maliyyə inzibatçılığı liderlik, uzunmüddətli öhdəlik, prioritetləri və vaxt miqyasını təyin etmə bacarığı və güclü layihə idarəçiliyi tələb edir. Həmçinin dövlət maliyyə inzibatçılığının inkişafını təmin etmək üçün dövlətlərə bu sahə üzrə inkişaf etmiş ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmələri tövsiyə olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

İngilis dilində

1. Abdel-Kader, K., Mooji, R.A. (2020), Inclusive Growth and Tax Policy, International Monetary Fund.
2. Arnold J., Brys B., Heady C., Johansson A. (2011), Tax Policy for Economic Growth and Recovery, Economic Journal.
3. Barry H.P., Diamond J. (2014), Guidelines for Public Financial Administration, International Monetary Fund.
4. Commonwealth Secretariat (2014), An Overview of the Public Service of India and Singapore.
5. Commonwealth Secretariat (2016), Current Best Practices and New Developments in PFM.
6. Commonwealth Secretariat (2012), An Overview of the Public Service of Malta, New Developments and Practices in Public Service Management.
7. Commonwealth secretariat (2015), Public Finance management reform; a case Study of South Africa 1994 to 2014.
8. DATA-SMART CITY SOLUTIONS (2020), The Case for Government Investment in Analytics.
9. Diamond, P. (Ed.) (2018), The Crisis of Globalization: Democracy, Capitalism, and Inequality in the Twenty-First Century, Bloomsbury Publishing.
10. Doraisami, A. (2013), Financial Challenges in Developing Countries: The Indonesian Experience in Responding to the Global Financial Crisis.
11. Gbohoui, W. & Medas, P. (2020), Fiscal Policies and Large Shocks. Special Series on Fiscal Policies to Respond to Covid-19, by IMF Fiscal Affairs Department: Washington D.C.
12. Guseva D.E. (2016), Modern institutes of parliamentary control of European states (Russia, Germany, Great Britain, France) // PolitBook. 2016. No. 3. pp. 168–181.

13. Heng, S.K. (2009), The Global Financial Crisis: Impact on Asia and Policy Challenges Ahead. Federal Reserve Bank of San Francisco, issue 2, pp. 268-276.
14. Horner R. (2020), Towards a new paradigm of financial development.
15. International Monetary Fund (IMF) (2020b), Fiscal Monitor: Policies for the Recovery.
16. Khan, M. A. & Chowdhury, N. (2012), Public accountability and corruption management: governance challenges and future options. Geneva: UN.
17. Lawson, A. (2015), Public Financial Management. GSDRC Professional Development.
18. Lee, R. D. (2012), Public budgeting systems. Oxford: J&B Publishers.
19. OECD (2019), Public Expenditures and Budgeting in OECD Countries 2019, OECD Publishing, Paris.
20. OECD (2020), Harmonisation of Donor Practices for Effective Assistance, Volume 2: Budget Support, Sector-wide Approaches, and Capacity Development in PFM.
21. Pashentsev D.A. (2012), The system and principles of financial control organization in European countries // Eurasian Law Journal. 2012. No. 3 (46). pp. 26–28.
22. PEFA (2016), Framework for Evaluating Public Financial Management. Washington DC 20433, USA.
23. PEFA (2005), Public Financial Management, Performance Measurement Framework, PEFA Secretariat.
24. PEFA (2014), Supporting Better Country PFM Systems: Towards a Strengthened Approach to Supporting Financial Reforms.
25. Peters, B.G. (2011), “Governance responses to the financial crisis: comparative perspectives”, Public Money and Management, Vol. 31 No. 1, pp. 75-80.
26. Schick, A. (2009), “Crisis Budgeting”, OECD Journal on Budgeting, Vol. 9/3.

27. Sicilia, M. and Steccolini, I. (2017), "Public budgeting in search for an identity: current situation and potential challenges", Public Management Review, Vol. 19 No. 7, pp. 905-910.
28. The Atlantic (2020), The 10-Second Tax Return.
29. Watson O., Baguelin M., Winskill P., Hamlet (2020), The impact of COVID-19 and mitigation and suppression efforts in low and middle income countries.
30. WORLDBANK BLOGS (2020), "Where have all the public infrastructure assets and investments gone? Monitoring and optimizing public assets while improving financial reporting".
31. Zaitseva M.A. (2017), Features of state audit organisation exemplified by France and the possibility of applying this knowlegde in the Russian Federation.

İnternet resursları

1. www.ohchr.org/Documents/Events/GoodPracticesCoronavirus/azerbaijan-submission-covid19.pdf
2. www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html
3. <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19>
4. www.ey.com/en_gl/government-public-sector/how-governments-can-repair-public-finances
5. www.ey.com/en_gl/consulting/how-ai-can-help-governments-manage-their-money-better
6. <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/covid19-special-notes>
7. www.economy.gov.az
8. www.sosial.gov.az
9. www.cbar.az
10. www.agro.gov.az
11. azerbaijan.un.org

12. www.adb.org

13. www.worldbank.org

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2020-ci il üzrə iqtisadi artım proqnozu və real göstəricilər (faizlə).....	26
Cədvəl 2: Neftlə zəngin ölkələrdə 2019-2021-ci illər üzrə dövlət büdcəsi hazırlanarkən neftin 1 bareli üzrə proqnozlar (ABŞ dolları).....	39

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İllik ÜDM artımı (faizlə).....	27
Qrafik 2: Bəzi qeyri-neft sektorları üzrə 2020-ci ilin birinci yarısında real artım göstəriciləri (faizlə).....	28
Qrafik 3: Bəzi post-sovet ölkələrində 2021-ci ilin yanvar-sentyabr ayları üzrə orta illik inflyasiya (faizlə).....	29
Qrafik 4: Ümumi daxili məhsula nisbətən borc səviyyəsi.....	46